

AUTEURS

Hanneke Felten

Ron van Wonderen

Mellouki Cadat-Lampe

Jasper van de Kamp

Kennisplatform
Integratie &
Samenleving

januari 2021

OPENLIJK EN ONOMWONDEN RACISME

Een literatuurstudie naar motieven, oorzaken, gevolgen en mogelijke aanpakken

INHOUD

Inleiding	3
Achtergrond en terminologie	3
Doelstelling	6
Onderzoeksvragen	6
Onderzoeksmethode	6
Hoofdstuk 1: Kenmerken, motieven en (trigger)factoren	8
1.1. Kenmerken, motieven en factoren op microniveau	8
1.2. Groepsdynamiek en sociale normen in groepen (meso)	15
1.3. De maatschappelijke context: normen, trends en veranderingen (macro)	16
Hoofdstuk 2: Gevolgen voor slachtoffers	21
2.1. Gezondheid van de slachtoffers	21
2.2. Arbeidsmarkt en werkloosheid onder slachtoffers	22
2.3. (Niet) thuis voelen	22
2.4. Copingsstrategieën	22
Hoofdstuk 3: Effectieve aanpakken	24
3.1. Intergroup contact	24
5.2. Extended contact	26
5.3. Denkbeeldig contact	27
5.4. Sociale normen	28
5.5. Her-categoriseren en sociale rollen	29
5.6 Het verminderen van verlies- en angstgevoelens	31
Conclusies en samenvatting	34
Bronnen	38

INLEIDING

Openlijk en onomwonden racisme ('blatant racism') is nog weinig onderzocht in Nederland. In deze literatuurstudie verkennen we de kenmerken van openlijk en onomwonden racisme. Wat is het, wat zijn de motieven van plegers en wat typeert hen? Door wie of wat worden zij beïnvloed? Wat zijn mogelijke aanpakken om openlijk racisme te verminderen, en hoe kunnen beleidsmakers en professionals in het veld, die zich richten op de aanpak van discriminatie, hier concreet mee aan de slag? Daarover gaat dit onderzoek. In deze inleiding schetsen we eerst de achtergrond van het probleem, de definities die we hanteren en vervolgens gaan we in op de doelstelling, onderzoeksvragen en onderzoeksmethode.

ACHTERGROND EN TERMINOLOGIE

Ter inleiding van ons onderzoek schetsen we de verschillende termen die relevant zijn voor dit onderzoek en leggen we uit welke termen we hebben gekozen om te hanteren in onze doel- en vraagstelling.

DISCRIMINATIE

Discriminatie is in onze samenleving een hardnekkig probleem dat verschillende vormen aanneemt. Je kunt bijvoorbeeld anders worden behandeld of beoordeeld omdat je een man of vrouw, jong of oud, gelovig of niet gelovig, homo of hetero bent; een handicap hebt. Ook kun je anders worden beoordeeld of behandeld louter op basis van afkomst, cultuur, huidskleur of nationaliteit. Bijvoorbeeld: je krijgt geen werk omdat je een zwarte huidskleur hebt, terwijl je het meest geschikt was voor de baan, of je wordt gepest of uitgescholden omdat je een Marokkaanse achtergrond hebt.

RACISME

Volgens de Europese Unie is racisme "ideas or theories of superiority of one race or group of persons of one colour or ethnic origin"¹. Het gaat dus om ideeën of theorieën dat de ene groep mensen superieur is dan de andere groep. Belangrijk punt is dat 'rassen' bij mensen natuurlijk niet bestaan; het gaat dan ook volgens de EU eigenlijk niet om 'ras' maar om huidskleur, religie, afkomst of nationale of etnische afkomst. Misdrijven met betrekking tot racisme zijn volgens de EU onder meer het aanzetten tot geweld of haat ten aanzien van mensen; het publiekelijk aanzetten tot geweld of haat tegen een groep personen of een lid van een groep op basis van 'ras', huidskleur, religie, afkomst of nationale of etnische afkomst.²

LANGE GESCHIEDENIS VAN RACISME

Zoals aan wordt gegeven door de European Council, heeft Europa een lange geschiedenis met racisme.³ Aansluitend bij de definitie van de EU, refereert de term racisme dan ook in veel studies specifiek aan de theorie over superioriteit van de ene over de andere groep die bedacht werd in het Europa van de negentiende eeuw: de theorie die onderdrukking (in onder meer

¹ https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/networks/european_migration_network/glossary_search/racism_en

² idem

³ http://www.eycb.coe.int/compass/en/chapter_5/5_4.html

de vorm van slavernij en kolonisatie) legitimeerde door te stellen dat (a) er verschillende mensen 'rassen' zouden bestaan en (b) dat de mensen met een lichtere huidskleur (waarbij de meest 'witte' mensen toen 'blank' genoemd werden) superieur zouden zijn aan anderen (Charkaoui. 2019). In lijn hiermee beschrijft Wekker (2017) de ideologie van racisme, die al eeuwenlang speelt in Europa en nu dus nog steeds onderdeel is van ons 'cultureel archief'. Lucassen & Lucassen (2019) beschrijven dat al hoewel zo'n 'cultuur archief' empirisch nog niet is aangetoond, het wel aannemelijk is omdat niet te verwachten is dat racisme zomaar ineens uit de samenleving verdwenen is.

'CULTUREEL' EN 'BIOLOGISCH' RACISME

Maar racisme gaat niet alleen over de theorie uit de negentiende eeuw waarin er verschillende rassen zijn bedacht en het ene 'ras' werd voorgesteld als 'biologisch' beter ten aanzien van het andere 'ras'. Het gaat ook om, zoals de European Council schrijft, over andere gevoelens van superioriteit: over dat de ene groep niet 'biologisch' maar 'cultureel' altijd superieur is aan de andere groep.⁴ Bij racisme gaat het dus ook gaan om antisemitisme of islamofobie, ook wel moslimdiscriminatie genoemd. In het geval van antisemitisme gaat het zowel over een negatieve houding ten aanzien van joodse mensen vanwege hun religie als vanwege hun 'afkomst' (Gans, 2003; Van Wonderen & Wagenaar, 2015). Bij islamofobie of moslimdiscriminatie zien we ook dat dit in de praktijk vaak gaat om een combinatie van gediscrimineerd worden op grond van zowel afkomst als religie; dat loopt vaak door elkaar. Dit blijkt onder meer uit het feit dat ook mensen die geen moslim zijn, maar wel een bepaalde etnische achtergrond hebben, waartoe veel moslims behoren, gediscrimineerd worden op grond van islamfobie (De Koning, 2019). Uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) blijkt dit eveneens: mensen met bijvoorbeeld Turkse of Marokkaanse achtergrond zeggen vaak niet te weten of ze op grond van hun afkomst of hun geloof worden gediscrimineerd (Andriessen, Fernee, & Wittebrood, 2014).

DEFINITIE IN DIT ONDERZOEK

In dit onderzoek sluiten we aan bij de definitie van de EU van 'racisme': ideeën of theorieën over dat de ene groep mensen superieur is dan de andere groep. Een paar voorbeelden: het kan dus bijvoorbeeld gaan om racisme van 'witte' mensen naar 'zwarte' mensen of mensen 'van kleur'. Of om racisme van mensen die geen moslim zijn naar moslims of van niet-

joden naar joden. Maar we bekijken het fenomeen breed: we includeren bijvoorbeeld ook onderzoek naar racisme tussen etnische, religieuze of culturele groepen (die in de minderheid zijn in Europa) onderling, welke ook een lange geschiedenis kunnen hebben zoals tussen Koerden en Turken; Arabieren en Berbers; (Surinaamse) hindoes versus moslims; Islamitische Noord-Afrikanen versus 'zwarte' Afrikanen et cetera).

VERSCHIL IMPLICIETE EN EXPLICIETE VOOROORDELEN

De meeste mensen vinden discriminatie verkeerd blijkt niet alleen uit een vragenlijstonderzoek onder de Nederlandse bevolking van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) (den Ridder, Andriessen, & Dekker 2017), maar ook bijvoorbeeld in de Verenigde Staten (Gawronski, Brochu, Sritharan, & Strack, 2012). Toch is discriminatie nog een veel voorkomend probleem bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt in Nederland (Ramos, Thijssen, & Coenders, 2019; Thijssen, Lancee, Veit, & Yemane, 2019). Een belangrijke voorspeller van discriminerend gedrag (zoals iemand uit de weg gaan of agressief gedrag naar een persoon vanwege diens afkomst) zijn vooroordelen (Wagner, Christ, & Pettigrew 2008). Veel mensen hebben in enige mate vooroordelen - negatieve gevoelens ten aanzien van een persoon omdat deze wordt gezien als bijvoorbeeld 'zwart', 'migrant' of 'buitenlander' (Gordijn & Wigboldus, 2013), maar deze vooroordelen zijn lang niet altijd bewust en expliciet. Impliciete vooroordelen zijn associaties die direct actief worden in het brein zonder dat iemand dit in de gaten heeft. Het uit zich in iemands gedrag of oordeel zonder dat deze daar zelf bewust van hoeft te zijn of dit opzettelijk doet (Dovidio, Kawakami, & Gaertner, 2002; Gawronski & Bodenhausen 2006; Greenwald & Banaji, 1995; Greenwald, McGhee & Schwartz, 1998). Expliciete vooroordelen zijn daarentegen een voorspeller van opzettelijk gedrag (Dovidio et al., 2002). Dat zijn dus vooroordelen die je door middel van een vragenlijst met stellingen over minderheidsgroepen, zoals in het genoemde onderzoek van het SCP (Hofmann, Gawronski, Gschwendner, & Schmitt, 2005). Dat betekent dat mensen die impliciete vooroordelen hebben, mensen zijn die zonder dat ze het in de gaten hebben een voorkeur hebben voor een 'wit' persoon (bijvoorbeeld in een sollicitatieronde) ten nadele van een niet 'wit' persoon, maar niet goed weten waarom ze die voorkeur hebben. Mensen daarentegen, die expliciet vooroordelen hebben zijn zich er van bewust dat ze de 'witte' persoon liever aannemen vanwege diens huidskleur en afkomst. Mensen die expliciet vooroordelen hebben, hebben weinig motivatie om hun eigen vooroordelen te verbergen of te onderdrukken, terwijl mensen

⁴ http://www.eycb.coe.int/compass/en/chapter_5/5_4.html

die impliciete vooroordelen hebben die motivatie wel kunnen hebben (Ziegert & Hanges, 2005).

DEFINITIE OPENLIJK EN ONOMWONDENE RACISME

In de sociale psychologie worden mensen die hoger scoren op expliciete vooroordelen op verschillende manieren geduid. Het gaat dan onder meer over mensen die 'ouderwets racistisch' zijn in tegenstelling tot mensen die 'modern racistisch' zijn. Mensen die 'ouderwets racistisch' zijn, zijn mensen die niet geloven in gelijkheid, voorstander zijn van segregatie en openlijk discrimineren (Gawronski, et al., 2012). Mensen die 'modern racistisch' zijn vinden dat er geen discriminatie is, ze beschouwen dat als iets van het verleden. Echter ze hebben zelf wel een expliciet negatieve reactie ten aanzien van minderheidsgroepen en stellen bijvoorbeeld dat er te veel mensen van een bepaalde groep zijn of dat minderheidsgroepen zouden worden voorgetrokken (Son Hing, Chung-Yan, Hamilton, & Zanna, 2008).

Een andere variant is het onderscheid tussen 'blatant prejudice' en 'subtle prejudice', dat ook wel in diverse Europese onderzoeken wordt gebruikt om racisme te meten (Zick, Pettigrew, & Wagner, 2008). Bij de eerste groep gaat het om mensen die 'direct' racistisch zijn en er open over spreken dat minderheidsgroepen een gevaar zijn voor de samenleving en deze groep afwijzen. Ook hebben zij onomwonden negatieve emoties ten aanzien van mensen die ze zien als 'anders' (Zick et al., 2008). Bij 'subtiel racisme' daarentegen gaat het meer om indirect racisme (Zick et al., 2008). Een term die nauw aansluit op de concept van 'blatant prejudice' en 'ouderwets racistisch' is 'blatant racism' (Pettigrew en Meertens, 1995). Hieronder wordt racisme verstaan dat 'hot, close and direct' is. Vrij vertaald gaat het er om dat bij 'blatant racism' individuen of groepen vastgepind of beoordeeld worden op hun culturele of etnische achtergrond waaraan een negatieve betekenis wordt toegekend. Deze negatieve houding gaat gepaard met directe en soms zelfs gewelddadige uitingen, hetzij in woorden, hetzij in gedragingen naar personen en bezittingen. In dit onderzoek sluiten we daarbij aan en kiezen we voor het gebruiken van de term 'openlijke en onomwonden vormen van racisme'. Daarmee bedoelen we 'racistische gedragingen en uitingen tegen individuen of hele bevolkingsgroepen, die op een open en duidelijke wijze en doelbewust gedaan worden.' We nemen echter in ons onderzoek ook aanverwante concepten mee als 'blatant prejudice' en 'ouderwets racistisch'.

OPENLIJK EN ONOMWONDENE RACISME IN NEDERLAND ANNO 2020

Openlijk en onomwondene racisme is van vrijwel alle tijden en culturen. Maar na de Shoah, met de dekolonisatie, de invloed

van de Afro-American Civil Rights Movement en de komst van een multiculturele samenleving vanwege arbeids- en koloniale migratie is er een lange periode in Nederland geweest waarin het openlijk uiten van vooroordelen op basis van huidskleur, religie of afkomst in veel kringen 'not done' was. Openlijk racisme werd stevig afgekeurd en ook strafrechtelijk aangepakt. Een groot probleem bleef echter wel de meer onbewuste 'bias'. De huidige aanpak van discriminatie in Nederland (zoals belegd bij onder meer antidiscriminatievoorzieningen) op onder meer sportvelden, scholen en bedrijven is daar dan ook met name op gericht. Momenteel zijn er echter groepen/subculturen in Nederland in opkomst die juist heel openlijk discrimineren in met name de openbare online ruimte ('blatant racism' in het Engels). Volgens diverse recente publicaties (zoals NCTV - Dreigingsbeeld Terrorisme Factsheet Extreemrechts en de Monitor racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland), is sprake van groeiende online aanwezigheid van racistische stromingen (zoals alt right), die invloed hebben op het maatschappelijk debat, waarbij het niet alleen gaat om het afwijzen van bepaalde culturen en religies, maar waarbij ook ouderwetse theorieën over ras worden hergebruikt (NCTV, 2019; Wagenaar, 2019; Tierolf, Drost & Van Kapel, 2018). Denk bijvoorbeeld aan uitspraken over het willen hebben van 'een blank Europa'. Behalve cultuurracisme, is ook het 'biologisch racisme', met de bijhorende rassentheorieën, weer zichtbaar. Dit kan gepaard met complottheorieën over een pogingen tot 'omvolking van Nederland door politieke en bestuurlijke elites; een zogenaamde dreigende 'genocide op het witte ras' (Tierolf, et al, 2018; Wagenaar, 2019).

De groep mensen die echt de straat op gaat, demonstraties houdt met racistische leuzen of zelfs moskeeën bedreigt, is echter relatief klein, zo stelt promovendi Sterkenburg (2020) in Vrij Nederland. Het gaat om 250 tot hooguit 300 mensen. Maar, zo stelt Sterkenburg op basis van interviews met deze racistische activisten, opvallend is dat deze activisten weinig afkeuring zeggen te krijgen in hun omgeving. Waar in de jaren 90 deze activisten vaak terecht kwamen in een sociaal isolement is daar nu geen spraken van omdat hun opvattingen veel breder worden gedeeld in de samenleving, aldus Sterkenburg op basis van haar interviews.

FOCUS OP OPENLIJK EN OMWONENDEN RACISME DOOR INDIVIDUELE BURGERS

Het voorliggende onderzoek gaat niet over extreemrechtse activisten die in georganiseerd verband actief zijn zoals in het onderzoek van Sterkenburg (2020), maar focust op individuele burgers die zich openlijk en racistisch uitlaten ten aanzien van groepen mensen op basis van hun (vermeende) afkomst,

religie, huidskleur of nationaliteit. Deze burgers kunnen zowel politiek links, als rechts geïntereerd zijn of helemaal geen politieke interesses hebben. En deze burgers kunnen zowel 'wit' zijn of zelf tot een etnische minderheidsgroep behoren. Wat zij gemeenschappelijk hebben is dat zij openlijk uiting geven in woorden en/of daden aan racistische opvattingen; zij zijn hier bijvoorbeeld open over op sociale media, in hun eigen sociale omgeving, straat, werkvloer of maatschappelijke organisaties, of delen dit zonder blikken of blozen met onderzoekers in vragenlijsten of interviews. Denk bijvoorbeeld aan de mensen die op Twitter, Facebook of andere sociale media racistische berichten schrijven en verspreiden onder bijvoorbeeld nieuwsberichten of tweets van mensen met een migratieachtergrond al dan niet Bekende Nederlanders. Het gaat dus om burgers die er geen doekjes om winden dat hun ideeën regelrecht ingaan tegen het eerste artikel van de Nederlandse grondwet.

DOELSTELLING

Het doel van dit verkennende onderzoek is:

1. Inzicht krijgen in opkomende openlijke onomwonden vormen van racisme. Wat zijn de kenmerken van individuele plegers van deze vormen van racisme? Ofwel: wat zijn de overstijgende kenmerken die bij veel van deze plegers terugkomen? Wat is de inhoud en structuur/redenatie ('narratieven') van de racistische uitingen? Waar komt dit racisme vandaan en wat zijn de motieven van plegers? Door welke actoren worden de individuele plegers beïnvloed/wie of wat 'voedt' hen? Wat zijn triggerfactoren waardoor onomwonden racistische overtuigingen openlijk worden geuit?
2. Inzicht krijgen in wat werkt om deze vormen van racisme te verminderen; zowel vanuit evidence based kennis (de wetenschappelijke literatuur) als practice based kennis (praktijkkennis van experts).
3. Deze inzichten ophalen en delen met het werkveld dat zich bezighoudt met antidiscriminatie en aanknopingspunten formuleren voor toekomstig beleid en aanpak.

ONDERZOEKSVRAGEN

De onderzoeksvragen die centraal staan zijn:

1. Wat zijn de kenmerken (zoals wereldbeelden, leeftijd, sekse en opleidingsniveau) van mensen die openlijk en onomwonden racistisch zijn?
2. Wat zijn de motieven van mensen die zich openlijk en onomwonden racistisch uiteten?
3. Door welke actoren of factor worden deze individuele personen beïnvloed/ wie of wat 'voedt' hen?
4. Wat zijn triggerfactoren waardoor onomwonden racistische overtuigingen openlijk worden geuit?
5. Wat zijn de gevolgen van openlijk en onomwonden racisme voor slachtoffers?
6. Wat zijn effectieve manieren om openlijk en onomwonden racisme te verminderen?

ONDERZOEKSMETHODE

De opzet van dit onderzoek is een literatuuronderzoek,

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden zijn we op zoek gegaan naar wetenschappelijke artikelen via de openbaar toegankelijke database Google Scholar. We hebben in het bijzonder gefocust op wetenschappelijke empirische studies die zijn gepubliceerd in peer reviewed journals. Gezien de beperkte tijd voor het onderzoek focussen we ons waar mogelijk op reviews. Wanneer het geen peer-reviewed artikel betreft is dit expliciet aangegeven.

Zoektermen die onder meer gebruikt zijn, zijn termen die refereren aan openlijk en onomwondene racisme zoals 'blatant racisme' en 'old-fashioned racism' en 'explicit racism' in combinatie met onder meer termen die aansluiten bij de onderzoeksvragen zoals 'motives' en 'interventions'.

We hebben verschillende type studies bekeken.

- Relatief vaak betreft het Randomized Controlled Trials (RCT's): studies waarin deelnemers willekeurig (at random) worden verdeeld over verschillende groepen. Dit type onderzoek geeft aanwijzingen over causaliteit: het één leidt

tot het ander. Met name voor de onderzoeksvraag over effectieve aanpakken (vraag 5) zijn dit type onderzoeken relevant. Uiteraard zijn ook reviews en meta-analyses over RCT's meegenomen.

- Daarnaast hebben we ook gekeken naar crosssectionele studies: studies met een voor- en nameting maar zonder controlegroep. Deze geven aanwijzingen over samenhang, maar nog niet altijd over causaliteit.
- Bij zowel bij RCT's als cross sectionele studies gaat het voor een deel om experimenten uitgevoerd in een laboratoriumsetting, maar er zitten ook een aantal veldonderzoeken bij. In veldonderzoek wordt in praktijksituaties gekeken naar het effect van een interventie met daarin meestal verschillende werkwijzen. Vaak blijft in een veldonderzoek onduidelijk welke werkwijze heeft geleid tot welk effect. Laboratoriumonderzoeken bieden hier meer informatie over. Deze zoomen in op een bepaalde werkwijze en letten daarbij vaak ook op de voorwaarden voor het goed uitvoeren van de werkwijze. In tegenstelling tot in de praktijk kunnen in het lab veronderstelde werkzame elementen geïsoleerd worden en daarmee gecheckt worden op hun werkzaamheid. Het is echter nooit geheel zeker of een eventueel aangetoond effect ook in praktijksituaties zal optreden en of de resultaten herhaald kunnen worden. Daarom is het streven om in het onderzoek conclusies niet te baseren op één, maar op meerdere studies.
- Ook bevolkingsonderzoeken (onderzoeken waarin gemeten is hoe de bevolking denkt over een bepaald thema) zijn meegenomen. Deze onderzoeken geven een goed beeld van hoe frequent bepaald denkbeelden voorkomen onder de bevolking en welke kenmerken deze personen hebben.
- Er zijn ook een aantal kwalitatieve studies meegenomen.

In totaal zijn er ongeveer 200 studies bestudeerd en meegenomen in het onderzoek.

1

KENMERKEN, MOTIEVEN EN (TRIGGER)FACTOREN

In dit hoofdstuk beschrijven we de kenmerken van mensen die openlijk en sterk racistisch zijn en benoemen we motieven en factoren die hierin een rol spelen. We beschrijven dit op drie niveaus: micro-, meso- en macroniveau. Op het microniveau gaat het om individuele factoren die de kans op openlijk en onomwonden racistische opvattingen en uitingen vergroten. We beschrijven hierbij ook welke type wereldbeeld de kans vergroot op openlijk en onomwonden racisme en de factoren die daar weer van invloed op zijn. Vervolgens gaan we in op factoren die spelen op het mesoniveau: contextuele en trigger factoren voor open racistische uitingen. Op het macroniveau beschrijven we de factoren en invloeden vanuit de samenleving .

1.1. KENMERKEN, MOTIEVEN EN FACTOREN OP MICRONIVEAU

Discriminatie komt overal voor en daar zijn verschillende oorzaken voor aan te wijzen. Een bekende verklaring komt voort uit de sociale identiteitstheorie van Turner en Tajfel uit 1986. Deze theorie stelt dat sociale identiteit wordt afgeleid van groepslidmaatschap; oftewel de groepen waar iemand toe behoort. Volgens deze theorie streven mensen er naar een positieve sociale identiteit te behouden en deze positieve identiteit komt voort uit het vergelijken van de eigen groep met andere vergelijkbare groepen (Brown, 2000). Volgens Turner's (1987) theorie van zelfcategorisatie leidt het categoriseren van jezelf, tot het accentueren van overeenkomsten met de eigen categorie en het accentueren van de verschillen met andere relevante categorieën (Doosje, Spears, Ellemers, & Koomen, 1999; Gaertner et al., 2000; Wenzel, Mummendey & Waldzus, 2008), zoals ook beschreven wordt in de KIS publicatie over polarisatie (Verloove, van Wonderen & Felten, 2019). Het indelen in categorieën, oftewel het indelen in verschillende groepen, an sich leidt zelfs al gauw tot vooroordelen, zonder dat er zelfs sprake is van bijvoorbeeld competitie tussen deze groepen (Gaertner, et al., 2000; Van Hiel, 2016). Veel mensen hebben dan ook in meer of mindere mate vooroordelen. Maar hoe komt het dat sommigen mensen zulke sterke vooroordelen hebben en hierop volop uiting aan geven? Er zijn volgens de sociaal

wetenschappelijke literatuur twee specifieke wereldbeelden te identificeren die het risico vergroten dat mensen onomwonden racistische opvattingen hebben en deze openlijk uiten. Het gaat enerzijds om mensen die een 'rechts autoritair' wereldbeeld hebben en anderzijds om mensen die een wereldbeeld hebben dat uitgaat van een maatschappelijke hiërarchie van groepen (sociale dominantie oriëntatie). Cruciaal is dat het niet een 'karaktertrek' is, zoals eerst werd gedacht, maar dat het eerder gaat over het hebben van een bepaald wereldbeeld (Perry, Sibley, & Duckitt, 2013).

1.1.1. MENSEN DIE 'RECHTS AUTORITAIR' ZIJN INGESTELD

Mensen die 'rechts autoritair' zijn ingesteld ('right wing authoritarianism', afgekort RWA) hebben een wereldbeeld waarbij uit gegaan wordt van 'behoudendheid'; de dingen moet zo blijven zoals ze zijn en waarin het belangrijk is autoriteiten te gehoorzamen (Altemeyer, 1998; Heaven, Ciarrochi, & Leeson, 2011; Sibley & Duckitt, 2008). Deze mensen zijn vaak ook erg sterk religieus (Altemeyer, 1998; Heaven, Ciarrochi, & Leeson, 2011). Uit een meta-analyse en review van Sibley en Duckitt. (2008) en uit een review van Anderson en Ferguson (2018) blijkt dat deze mensen onder meer sterke expliciete vooroordelen hebben. Het gaat, zoals Hing en Zanna (2010) beschrijven, om expliciete vooroordelen ten aanzien van etnische minderheden, vrouwen en homoseksuelen. In een recent onderzoek onder Nederlanders

werd gevonden dat hoog scoren op RWA samenhangt met het minder willen helpen van asielzoekers, het steunen van hard of streng asielbeleid en een minder welkome houding ten aanzien van zowel vluchtelingen die vluchten voor oorlog als vluchtelingen die vluchten voor armoede ('economische vluchtelingen') (Onraet, Van Hiel, Valcke, & Assche, 2019). Echter of mensen die hoog scoren op RWA openlijk uitkomen voor hun vooroordelen hangt sterk af van de sociale norm; het lijkt er op dat zij met name openlijk zijn over hun vooroordelen, als dit aansluit bij de sociale normen (Whitley 1999).

1.1.2. MENSEN DIE GELOVEN IN EEN HIËRARCHIE TUSSEN GROEPEN ('SOCIAL DOMINANCE ORIENTATION')

Mensen die geloven in 'sociale dominantie' ('social dominance orientation', afgekort SDO) gaan uit van een wereldbeeld waarin er hiërarchieën tussen verschillende (o.a. etnische) groepen moeten zijn en zij geloven in een wereldorde waarin dominante groepen de baas zijn (Duckitt & Sibley, 2007; Ekehammar, Akrami, Gylje & Zakrisson, 2004; Meuleman, Abts, Slootmaeckers & Meeusen, 2017; Whitley, 1999). Mensen die uitgaan van sociale dominantie zijn bezig hun geprivilegieerde positie te behouden en zijn competitief ingesteld om te zorgen dat ze in de dominante positie blijven (Heaven, Ciarrochi, & Leeson, 2011). Uit een meta-analyse en review van Sibley en Duckitt. (2008) en uit een review van Anderson en Ferguson (2018) blijkt dat mensen met SDO sterke expliciete vooroordelen hebben. Zoals Hing en Zanna (2010) beschrijven, gaat het om expliciete vooroordelen ten aanzien van een hele reeks groepen: etnische minderheden, vrouwen, homoseksuelen maar ook mensen met een beperking, huisvrouwen, feministen en migranten. Ze hebben niet alleen negatieve gevoelens ten aanzien van deze groepen, maar ze vinden ook vaak dat de overheid zich minder in moeten spannen voor deze groepen (Whitley 1999). De vooroordelen die mensen met hoge SDO hebben, zijn voorspeller van discriminatie (Michinov, Dambrun, Guimond, & Méot, 2005).

SDO kan worden gezien als een belangrijke oorzaak van expliciete vooroordelen: mensen die hier hoog op scoren, hebben een paar jaar later meer expliciete vooroordelen (Kteily, Sidanius, & Levin, 2011). In het eerder genoemde recente onderzoek onder Nederlanders werd gevonden dat hoog scoren op SDO (net als hoog scoren op RWA) samenhangt met het minder willen helpen van asielzoekers, het steunen van harde of streng asielbeleid en minder welkome houding ten aanzien van zowel vluchtelingen die vluchten voor oorlog als vluchtelingen die vluchten voor armoede ('economische vluchtelingen') (Onraet, Van Hiel, Valcke, & Assche, 2019).

Alhoewel het wereldbeeld van mensen die hoog scoren op SDO, overeenkomsten vertoont met dat van mensen die hoog scoren op RWA, is het wel duidelijk anders en betreft het ook verschillende mensen: mensen met SDO zien de wereld als een strijdtoneel en mensen met RWA zien de wereld als een gevaarlijke plek (Hing & Zanna, 2010).

Het profiel van mensen die hoog scoren op SDO is duidelijk herkenbaar in de beschrijving die is gemaakt van extreemrechtse groepen (zoals alt right) die actief zijn op het internet. Volgens de organisatie Nuance door Training en Advies (NTA) (2018) die een beschrijving heeft gemaakt van deze groepen, hebben deze groepen niet alleen zoals mensen met SDO een afkeer van etnische minderheden, feministen en LHBT-personen, maar is men er van overtuigd dat er binnenkort een 'rassenoorlog' of 'cultuuroorlog' gaat uitbreken. Het wereldbeeld is dat de wereld bestaat uit stammen die onvermijdelijk met elkaar concurreren, zo beschrijft NTA. Er worden zelfs voorbereiding getroffen voor de strijd: o.a. gevechtstraining en een fascinatie voor wapens (NTA, 2018). SDO voorspelt stemmen op extreem rechtse partijen (Cornelis & Van Hiel, 2015).

UNIVERSEEL?

Uit onderzoek van Pettigrew (et al., 1997) blijkt dat de sociaal psychologische factoren die onderliggend zijn aan racisme in de Verenigde Staten, vergelijkbaar zijn met die van racisme in onder meer Nederland en Duitsland. Sociale factoren spelen dus een belangrijk rol bij racisme maar psychologische processen zijn in verschillende landen vergelijkbaar met elkaar. Mensen met SDO en RWA zien als risicogroepen voor openlijke en onomwonden vooroordelen komt dan ook naar voren uit onderzoek dat gedaan is in diverse landen en werelddelen.

Bijvoorbeeld: onderzoek van Dunbar en Simonova (2003) laat zien dat RWA een cross-culturele voorspeller is van het uiten van vooroordelen: zij toonden aan dat RWA gepaard gaat met meer antisemitisme in Tsjechië, maar in de Verenigde Staten gaat RWA gepaard met een negatieve houding ten aanzien van mensen met een donkere huidskleur (Dunbar & Simonova, 2003).

1.1.3. MOTIEVEN BINNEN DE RWA EN SDO TYPOLOGIEËN

Zoals hierboven beschreven zijn er twee groepen mensen met een typerend wereldbeeld - die sterke vooroordelen hebben tegenover mensen die zij zien als behorende tot een andere groepen: mensen die geloven in sociale hiërarchie tussen verschillende groepen mensen en gelijkheid afwijzen (SDO) en mensen die rechts autoritair zijn ingesteld (RWA). Deze mensen hebben verschillende motieven om sterk te hangen aan vooroordelen. De SDO groep heeft een competitie motief: zij gaan uit van hiërarchieën tussen groepen en willen de meest dominante groep zijn. Zij zien de wereld als een strijdtoneel. Dit wereldbeeld is ook herkenbaar in de extreemrechtse groepen die erg actief zijn op het internet (NTA, 2018). Maar bij RWA zit dit anders: dit gaat om mensen die behoudend zijn en graag hun eigen groep willen beschermen. Zij zien de wereld niet als een strijdtoneel maar ervaren de wereld vooral als bedreigend. Zij zien andere groepen mensen vaak als een mogelijke bedreiging voor hun eigen groep en dat is hun motief om sterke vooroordelen te hebben ten aanzien van andere etnische groepen, aldus het model van Duckitt (2001); dit wordt ook beschreven door Asbrock, Christ, Duckitt en Sibley (2012). Dit komt ook in enige mate overeen met de beschrijving van de aantrekkingskracht van extreemrechts. Uit interviews met aanhangers komt naar voren dat men een gevoel heeft van samenzijn; 'wij tegen de wereld' (NTA, 2018 op basis van onderzoek van Bellingcat).

Uit een experimentele studie van Thomsen, Green en Sidanius (2008) komt naar voren dat mensen die hoog scoren op SDO eerder bereid zijn (in de fictieve situatie dat de politie migranten zou gaan opsporen en vervolgen vanwege hun migrant zijn), de politie te helpen bij het opsporen en vervolgen van migranten, in het geval dat migranten zich juist gaan aanpassen aan de dominante groep. Mensen die hoog scoren op RWA daarentegen, zijn juist eerder bereid (in een fictieve situatie) migranten te gaan vervolgen als ze zich juist niet aanpassen aan de normen van de dominante groep. Dat betekent dat mensen die hoog scoren op RWA dus juist streven naar vergaande integratie (of assimilatie) van migranten terwijl mensen die hoog scoren op SDO, dat juist niet willen: als migranten goed integreren worden zij juist een grotere bedreiging voor mensen die hoog scoren op SDO. Deze resultaten passen in het model van Duckitt (2001): de mensen die hoog scoren op RWA zijn bevooroordeeld ten aanzien van andere etnische groepen omdat deze voor hun gevoel hun normen en waarden bedreigen, maar de mensen die hoog scoren op SDO willen juist dat er verschillende groepen blijven bestaan en willen zelf nadrukkelijk de dominante groep blijven. In Vlaams onderzoek is tevens te zien dat SDO meer gekoppeld is aan 'blatant' racisme, terwijl RWA ook gekoppeld kan zijn aan meer subtiele vormen van racisme (Hiel & Mervielde, 2005).

1.1.4 VOORSPELENDE FACTOREN VOOR EEN RWA OF SDO WERELDBEELD

Er zijn uit onderzoek diverse factoren naar voren gekomen die een RWA en SDO wereldbeeld voorspellen. Het gaat om de volgende factoren:

Opvoeding:

Al in de eerste theorieën over autoritaire persoonlijkheden, wordt er verwezen naar de invloed van opvoeding (Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson, & Sanford, 1950), zo wordt onder meer beschreven door Manzi, Roccato, Paderi, Vitrotti & Russo (2017). Volgens Altemeyer (1998) en Fraley, Griffin, Belsky en Roisman (2012) is er een relatie tussen een autoritaire opvoedingsstijl en het hebben van autoritaire opvattingen op latere leeftijd. Ook is bekend dat volwassenen die als kind hebben meegekregen dat het vooral belangrijk is om te focussen op hoe je op de buitenwereld overkomt (in tegenstelling tot gericht zijn op zelfontwikkeling), later een grotere kans hebben om een RWA of SDO wereldbeeld te ontwikkelen (Duriez, Soenens, & Vansteenkiste, 2007). Volwassenen die van huis uit minder het belang van autonomie hebben meegekregen en de informatie krijgen dat hun land in een bedreigende situatie verkeert, scoren hoger op RWA dan degene die als kind hebben meegekregen dat automaties belangrijk is (Manzi et al., 2017).

Intelligentie

Uit onderzoek van Heaven, Ciarrochi, Leeson (2011) komt naar voren dat een lage verbale intelligentie in de eerste klas van 'high school' een voorspeller is van het geloven in 'sociale dominantie' ('social dominance orientation') en rechts autoritair zijn ('right wing authoritarianism') in de laatste klas van 'high school'. Dit komt ook uit andere onderzoeken naar voren: mensen met minder sterke cognitieve vaardigheden, zijn vaker politiek rechts en hebben meer vooroordelen, zo blijkt uit een meta-analyse van Onraet, Van Hiel, Dhont, Hodson, Schittekatte en De Pauw (2015). Dit geldt in het bijzonder voor vaardigheden ten aanzien van het begrijpen van verbale informatie, taalontwikkeling, woord kennis, luister- en communicatievaardigheden en grammatica sensitiviteit; met name voor mensen die rechts autoritair zijn ('right wing authoritarianism') (Onraet, et al., 2015). Ook uit onderzoek uit 2017 naar politieke voorkeuren kwam naar voren dat lagere cognitieve mogelijkheden, een voorspeller vormden voor zowel RWA als SDO (Choma & Hanoch, 2017).

Ervaren dreigingen

Mensen die hoog scoren op RWA en SDO voelen zich eerder bedreigd: uit onderzoek onder Nederlanders kwam naar voren dat zij vluchtelingen eerder beschouwen als economische vluchtelingen, wat leidt tot meer gevoelens van bedreiging, wat weer leidt tot een meer negatieve houding naar vluchtelingen (Onraet, Van Hiel, Valcke, & Assche, 2019). Dit komt overeen met onderzoek van Earle, en Hodson (2019) waaruit blijkt dat mensen die meer uitgaan van een wereldbeeld van RWA of SDO, zich eerder bedreigd door de groeps grootte van migranten; zij vinden sneller dat er te veel migranten zijn en voelen zich daardoor bedreigd. Dat is in lijn met onderzoek dat laat zien dat het gevoel economisch bedreigd te worden ('ze pakken onze banen af') soms een oorzaak kan zijn van vooroordelen (Burns & Gimpel, 2000), net als en nog meer geldt dit voor het gevoel van symbolische bedreiging ('onze cultuur wordt bedreigd') (Velasco González, Verkuyten, Weesie & Poppe, 2008; Wirtz, van der Pligt, & Doosje, 2016) of een gevoel van bedreiging van de veiligheid (Noll, Poppe, & Verkuyten, 2010). Gevoelens van boosheid en angst zijn onder meer veroorzakers van het idee bedreigd te worden (Erisen & Kentmen-Cin, 2017). Of mensen zich bedreigd voelen hangt ook samen met de sociale context. Als mensen het idee krijgen dat de samenleving in gevaar is, dan scoren mensen in enige mate hoger op SDO en met name op RWA, zo komt uit diverse onderzoeken (Akrami, Ekehammar, Bergh, Dahlstrand & Malmsten, 2009; Duckitt, 2006; Duckitt & Fisher, 2003). Dat neemt echter niet weg dat de ene persoon, ongeacht de sociale context waarin meer of minder gevoelens van bedreiging worden aangewakkerd, hoger scoort op SDO en RWA dan de andere persoon (Akrami et al., 2009).

Perceptie van sociale normen:

Uit een onderzoek van Gatto en Dambrun (2012) komen aanwijzingen naar voren dat RWA en SDO ook worden bepaald door de waargenomen groepsnormen en dit wordt bevestigd in een dissertatie van Wetterer (2015). Er zijn dus verschillen te zien tussen mensen en de mate van vooroordelen, maar daarnaast zorgen bepaalde sociale situaties voor grotere vooroordelen of juist minder vooroordelen (Akrami, et al., 2009): dus bijvoorbeeld in een situatie waarin negatieve normen heersen ten aanzien van migranten wordt veel meer gediscrimineerd dan in situaties waarin juist positieve normen heersen. Dit is in lijn met diverse onderzoeken die laten zien dat sociale normen bepalend zijn voor of er wel of niet gediscrimineerd wordt (zie o.a. Crandall, Eshleman, & O'brien, 2002; Zitek & Hebl, 2007). Ook in onderzoek naar antisemitisme onder moslims in Europa is dit terug te zien: op basis van interviews wordt geconcludeerd dat antisemitisme

een sociale norm is onder bepaalde groepen jonge moslims (Jikeli, 2015).

Hoge status

Mensen die tot de dominante groep behoren (bijvoorbeeld omdat ze in de meerderheid zijn wat betreft afkomst of religie), scoren vaker hoger op SDO dan mensen die daar niet toe behoren: dat betekent dat in de West Europese context vooral 'witte' mensen een risico groep vormen voor SDO (Guimond, Dambrun, Michinov, & Duarte, 2003; Sidanius, Levin, Liu, & Pratto, 2000). Anders dan minderheidsgroepen, voelen 'witte' mensen met SDO zich ook vaker het slachtoffer van minderheidsgroepen, zoals passend in hun wereldbeeld waarin de ene groep de andere domineert en zij zich zelf dus slachtoffer vinden wanneer ze een kleinere groep dreigen te worden (Thomsen, et al., 2010).

1.1.5 VOORSPELLENDE INDIVIDUELE FACTOREN VAN OPENLIJK EN OMWONENDE RACISME

Naast studies die zich richten op RWA en SDO, zijn er ook studies die zich in het algemeen richten op het verband tussen risicofactoren en het hebben van sterke en / of openlijke racistische overtuigingen, vooroordelen en stereotypen, zoals passend is bij het concept van openlijk en onomwonden racisme (zie inleiding). Waar volgens wetenschappelijke studies ook een rechtstreeks verband blijkt tussen risicofactoren en openlijk en onomwonden racisme, melden we dat expliciet.

Persoonsgebonden factoren: opleidingsniveau, sekse en leeftijd

In verschillende onderzoeken naar attitudes en negatieve vooroordelen over bevolkingsgroepen met andere culturele, etnische of religieuze achtergronden wordt (mede) gekeken naar de invloed van persoonsgebonden variabelen zoals opleidingsniveau, sekse en leeftijd. Ten eerste lijkt sekse een rol te spelen: vrouwen zijn positiever over mensen uit andere bevolkingsgroepen dan mannen (Strabac & Listhaug, 2008; Ogan et al., 2014; Van Wonderen & Van Kapel, 2016). Docenten geven aan dat bij voorvallen van moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs de daders vaker jongens zijn dan meisjes (Bouma & De Ruig, 2015).

Mensen met een lagere opleiding zijn gemiddeld vaker negatief over bevolkingsgroepen met andere culturele, etnische of religieuze achtergronden dan mensen met een middelbare of hogere opleiding (Hello, Scheepers, & Gijsberts, 2002; Lubbers & Scheepers, 2019; Van Wonderen & Reches, 2020; Van Wonderen & Van Kapel, 2016) en asielzoekers (Onraet, Van Hiel, Valcke, &

Assche, 2019). Mensen die hoger opgeleid zijn, hebben minder negatieve vooroordelen over moslims dan lager opgeleiden (Strabac & Listhaug, 2008; Ogan et al., 2014; Savelkoul et al., 2010). Daders van incidenten omtrent moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs hebben volgens docenten vaker een lager opleidingsniveau (Bouma & De Ruig, 2015).

Daarnaast zijn jonge leeftijdsgroepen over het algemeen positiever over andere bevolkingsgroepen dan oudere leeftijdsgroepen, voornamelijk omdat door contact (zoals op scholen) er 'gewenning' optreedt (Strabac & Listhaug, 2008; Ogan et al., 2014; Savelkoul et al., 2010; Van Wonderen & Van Kapel, 2016).

Jongens zijn vaker negatief over andere groepen en hebben vaker racistische overtuigingen dan meisjes. (Van Wonderen & Van Kapel, 2017; Strabac & Listhaug, 2008).

Woonomgeving

In niet-stedelijke gebieden waar de diversiteit van bevolkingsgroepen beperkt is, is er soms sprake van méér racisme dan in stedelijke gebieden. Dat kan onder meer verklaard worden uit het feit dat er minder contactmogelijkheden zijn dan in de grote steden vanwege minder jongeren met een migratieachtergrond, een grotere invloed van berichtgeving in de media en speelt de mening van vrienden en ouders en sociale norm een grotere rol. Uit onderzoek van Van Wonderen en Van Kapel (2016) bleek dat jongeren in minder stedelijke gebieden, waar niet-islamitische jongeren weinig of geen moslims tegenkomen, gemiddeld minder positief zijn over moslims dan jongeren in stedelijke gebieden. Bij jongeren in niet-stedelijke gebieden wordt de beeldvorming over moslims daardoor minder bepaald door eigen ervaringen, en meer door (negatieve) berichtgeving over moslims in de media, dan bij jongeren uit stedelijke gebieden. Een versterkende factor voor racisme bij jongeren uit niet-stedelijke gebieden is dat in de dorpen relatief vaker jongeren met een lagere opleiding wonen (Van Wonderen en Rechtes, 2020).

Negatief contact (contacttheorie)

Uit contacttheorie volgt dat meer contact tussen groepen kan leiden tot meer begrip en positieve oordelen tussen groepen, mits aan enkele voorwaarden wordt voldaan. Belangrijke voorwaarden van contacttheorie zijn dat het contact tussen groepen als positief wordt ervaren en 'overbruggend' (niet oppervlakkig) is. Oppervlakkig en negatief contact kan daarentegen juist vooroordelen bevestigen. Uit diverse onderzoeken komt naar voren dat negatieve ervaringen van contact met mensen

die worden gerekend tot een bepaalde minderheidsgroep, kan zorgen voor een negatievere houding naar de gehele minderheidsgroep (Barlow, et al., 2012; Techakesari, et al., 2015). Uit onderzoek van Bekhuis, Ruiters en Coenders (2009) komen in Nederland vergelijkbare resultaten naar voren maar bleek ook dat het uitmaakt waar (locatie) de contacten plaats vinden. In de klas zijn zowel positief als negatief contact van belang. Maar bij interetnische contacten in de buurt is alleen negatief ervaren contact van belang. In klassen zijn meer mogelijkheden tot overbruggend positief contact zoals het gezamenlijk werken aan een taak. In buurten zijn (positieve) contacten vaker kortdurend en oppervlakkig. Uit een grootschalig surveyonderzoek naar moslim-discriminatie van Van Wonderen en Van Kapel (2016) bleek dat naarmate niet-islamitische jongeren meer en vaker persoonlijke contacten met moslims hebben, zij positiever denken over moslims. Jongeren zijn veelal positief over de contacten met moslims die ze kennen; ze hebben met hen veelal constructieve, bestendige (terugkerende) contacten. Maar tegelijkertijd zeggen veel jongeren dat contacten met moslims die zij niet persoonlijk kennen juist een belangrijke reden zijn om niet positief over moslims te denken. Dit zijn voornamelijk 'vluchtige' contacten in de openbare ruimte, zoals ervaringen met moslims op straat en bij het uitgaan. Concluderend: voor het oordeel van niet-islamitische jongeren over moslims is het onderscheid tussen contacten met moslims die jongeren persoonlijk kennen en contacten met moslims die jongeren niet persoonlijk kennen (oppervlakkige contacten) van belang, evenals de ervaren kwaliteit van deze contacten. Positieve beeldvorming door contact ontstaat alleen als de ervaren kwaliteit van het contact goed is. Dit is in lijn met andere onderzoeken die laten zien dat oppervlakkig contact juist vooroordelen kan versterken (Bail et al., 2018; Zhang, Tan, & Lv, 2019).

Mediagebruik

Negatieve berichtgeving in de media over bevolkingsgroepen wordt frequent als oorzaak genoemd voor discriminatie en racisme. Door nieuws te halen uit andere nieuwsbronnen zoals op sociale media kan men zich in een eigen 'Imagined community' (Anderson, 2006) gaan bevinden. Op microniveau betekent dit dat het individuele mediagebruik van personen een rol kan spelen bij het ontstaan van racistische opvattingen. Dit wordt bevestigd door een onderzoek van Croucher, Nguyen en Rahmani (2020): hoe meer een 'witte' sociale media gebruiker gelooft dat zijn of haar meest gebruikte dagelijkse sociale media eerlijk en nauwkeurig is en de feiten presenteert, hoe groter de kans dat deze gebruiker gelooft dat Chinese Amerikanen een realistische en symbolische bedreiging vormen. Respondenten die niet dagelijks sociale media gebruiken, zien Chinese Amerikanen minder als een symbolische bedreiging (Croucher,

Nguyen, & Rahmani, 2020). Dit is in lijn met onderzoek van Soral, Bilewicz en Winiewski (2018), waaruit blijkt dat het lezen van hatespeech tegen moslims en LHBT-personen zorgt voor meer vooroordelen tegenover moslims en LHBT-personen. Hatespeech wordt juist via sociale media snel verspreid (Mathew, Dutt, Goyal, & Mukherjee, 2019; Rieger, Schmitt, & Frischlich, 2018).

Ook in Nederland speelt mediagebruik een rol bij racisme en vooroordelen: zo geeft de studie van Van Wonderen en Van Kapel (2016) verschillende aanwijzingen over de invloed van enerzijds mediagebruik en anderzijds persoonlijk contact op oordelen over moslims. Jongeren met weinig contacten met moslims baseren hun oordeel over moslims vooral op berichtgeving in de media en op internet. Deze jongeren denken gemiddeld minder positief over moslims in Nederland dan jongeren die zeggen hun oordeel over moslims primair te baseren op eigen ervaringen. Jongeren die ervaringen hebben met moslims, geven daarnaast aan dat berichtgeving in de media over moslims negatiever is dan hun eigen ervaringen met moslims. Uitspraken over moslims van opiniemakers en politici bereiken jongeren indirect, voornamelijk via de media. Het belang van deze uitspraken voor beeldvorming over moslims is relatief groter voor jongeren die zelf weinig contacten hebben met moslims en die in niet-stedelijke gebieden wonen. Dit geeft wederom een aanwijzing voor het grote belang van wederzijds contact bij beeldvorming en is een aanwijzing dat negatieve beelden over moslims in Nederland versterkt worden als de media een belangrijke informatiebron zijn. Ook andere studies die kijken naar media-involed op attitudes tegenover migranten tonen een relatie met berichtgeving in de media. Veel aandacht voor immigratie in de media heeft een versterkende invloed op antiimmigratiesentimenten. Indien berichtgeving over immigratie positief is, lijkt dit anti-immigratiesentimenten te verminderen (Klingeren, Boomgaarden & Vliegenthart, 2014). Respondenten in een onderzoek van SPIOR (Lachhab & Vorthoren, 2016) noemden actualiteiten als terroristische aanslagen en de negatieve manier van berichtgeving door de media over moslims als motief voor agressie tegenover islamitische organisaties. In onderzoek van Van der Valk (2015) noemden moskeebestuurders berichtgeving in de media over moslims vaak als oorzaak voor agressie tegen moskeeën. In onderzoek naar moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs (Bouma & De Ruig, 2015) geven docenten aan dat (media) aandacht voor overlast en crimineel gedrag, uitingen van politici en terrorisme volgens hen aanleiding kunnen zijn voor voorvallen van moslimdiscriminatie. In onderzoek van Van Wonderen en Wagenaar (2015) beoordelen islamitische jongeren de berichtgeving van (Nederlandse) media over de problematiek in het Midden-Oosten en moslims als eenzijdig en negatief. Verschillende studies (besproken in Ogan et al., 2014) wijzen er verder op dat Europese en Amerikaanse media moslims

en de Islam over het algemeen in stereotypische termen en als bedreiging of probleem afbeelden. Strabac en Listhaug (2008) veronderstellen dat berichtgeving over internationale gebeurtenissen rondom moslims en de Islam een belangrijke aanleiding kan zijn voor de houding tegenover moslims. Onderzoek naar attitudes tegenover moslims laat enige onderbouwing zien voor invloed van berichtgeving in de media. Zo vonden Dekker en Van der Noll (2011) in onderzoek onder Nederlandse jongeren een beperkte relatie tussen het ervaren beeld van moslims in de media en attitudes jegens moslims. Naarmate het beeld over moslims in de media volgens jongeren negatiever was, waren zij zelf ook iets negatiever over moslims.

PROFIELEN PERSONEN DIE BEREID ZIJN TOT NEGATIEVE ACTIES TEGENOVER ANDERE BEVOLKINGSGROEPEN (MOS-LIMS)

Volgens het uitgebreide surveyonderzoek van Van Wonderen en Van Kapel (2017) naar oorzaken en triggerfactoren voor moslimdiscriminatie (2016) onder 3.792 jongeren in de leeftijd 12-23 jaar en 2.020 volwassenen van 24 jaar en ouder, kunnen er twee profielen worden onderscheiden van personen die bereid zijn tot negatieve acties tegenover moslims (zoals 'negatief praten op internet' of 'pesten van moslims'), of die negatieve acties van andere jongeren niet afwijzen. Voor beide profielen geldt dat het veel vaker gaat om jongens dan om meisjes en veel vaker om jongeren uit het vmbo en mbo dan uit overige opleidingstypen. Deze jongeren ervaren relatief vaak 'dreiging' door moslims (zoals: 'moslim zijn' een bedreiging voor de 'Nederlandse cultuur', 'moslims zijn een bedreiging voor de Nederlandse economie' en 'moslims willen Nederland overheersen').

Het eerste profiel betreft jongeren die vooral veel oppervlakkige contacten hebben met moslims. Ze zitten vaak op een school of wonen in een buurt waar de meerderheid van de mensen moslim is en komen daar vaak moslims tegen (op school, in de buurt of tijdens het uitgaan). Meestal kennen deze jongeren ook moslims persoonlijk, maar ontlopen ze persoonlijke contacten met moslims. De contacten die deze groep jongeren heeft met moslims die ze niet persoonlijk kennen, ervaren

ze vaak als negatief en het ontbreekt hun verder aan positieve ervaringen met moslims die ze wel persoonlijk kennen.

Het tweede profiel betreft jongeren die juist zelden of nooit moslims tegenkomen in hun omgeving en hun beeldvorming over moslims is primair baseren op berichtgeving in de media en op internet. Dit zijn vaak jongeren uit een niet-stedelijke woonomgeving.

Identificatie met nationale identiteit

Een sterke nationale identiteit (bijvoorbeeld Nederlands) gaat in Europa gepaard met sterkere vooroordelen (Zick et al., 2008). Naarmate mensen zich sterker identificeren met hun eigen groepering, is de neiging om onderscheid te maken tussen groepen groter omdat mensen voor een positief zelfbeeld meer afhankelijk zijn van hun groepslidmaatschap (zie ook Verkuyten, 2006; Verkuyten, 2010). Op basis van sociale identiteitstheorie (Turner & Tajfel, 1986) is aannemelijk dat identificatie met de eigen bevolkingsgroep gepaard kan gaan met meer negatieve attitudes tegenover andere bevolkingsgroepen. Mensen die zich bijvoorbeeld sterk identificeren met Nederland en nationalistische gevoelens hebben, zouden negatiever over groepen met andere culturele of etnische achtergronden kunnen denken. Brewer (1999) beschrijft dat de 'liefde (of voorkeur) voor de eigen groep' niet noodzakelijk betekent dat andere groepen gehaat worden maar dat het risico daarop wel vergroot kan worden onder andere als er wordt gedacht in slechts twee groepen (je hoort of bij de ene of bij de andere groep, zoals de katholieken en protestanten in Noord-Ierland in de vorige eeuw) of als er competitie is tussen de groepen. Een sterke sociale verbondenheid van mensen kan dus onder bepaalde omstandigheden leiden tot spanningen en racisme naar andere groepen (Brewer, 1999). Bijvoorbeeld: uit onderzoek onder Nederlandse jongeren kwam naar voren dat jongeren met een nationalistische attitude vaker negatief denken over moslims (Dekker & Van der Noll, 2011). Maar dit speelt mogelijk eveneens bij andere groepen: zo is er mogelijk een relatie tussen het hebben van sterke Turkse nationalistische gevoelens onder Turkse Nederlanders en het hebben van een negatievere houding naar Koerden en Joden (Van Wonderen & Wagenaar, 2015).

Sociaaleconomische situatie?

Als we kijken naar individuen, is de veronderstelling dat mensen met een lage sociaaleconomische positie, zoals werklozen, zich eerder bedreigd voelen door mensen uit andere groepen en dus meer bevooroordeeld zijn. Onderbouwing voor dit idee is niet eenduidig. Strabac en Listhaug (2008) onderzochten dit in attitudes over moslims en vonden op sommige punten wel, maar op andere punten geen onderbouwing. Uit onderzoek van Van Wonderen en Wagenaar (2015) bleek geen invloed van sociale problematiek (zoals problemen in het gezin en financiële problemen) op de attitude van jongeren tegenover joden in Nederland. De bekende sociaal psycholoog Pettigrew (2017) stelt dat het niet gaat om de werkelijke achterstelling, maar om het gevoel en de beleving van achterstelling. Dit komt ook naar voren uit een studie van Rettberg uit 2020: het gaat niet om het inkomen maar om het gevoel van economische achterstelling. Dit komt enigszins overeen met de uitkomsten van experimenteel onderzoek van Mols en Jetten (2016): hieruit blijkt dat de veronderstelling, dat een slechtere economische situatie vooroordelen versterkt, lang niet altijd opgaat. Wanneer mensen horen dat het goed gaat met de economie in de toekomst, onderschrijven zij eerder een racistisch verhaal dan wanneer zij horen dat het niet goed gaat met de economie in de toekomst (Mols & Jetten, 2016). Uit een andere studie van Jetten, Mols en Postmes (2015) komt naar voren dat een negatieve houding naar migranten gemiddeld meer voorkomt onder mensen in een slechte economische situatie én onder mensen die meer dan een gemiddeld inkomen hebben. Dat bij die laatste groep gemiddeld meer vooroordelen bestaan is minder bekend. Maar het blijkt dat juist mensen die een goed (boven gemiddeld) inkomen hebben, bang zijn om dat inkomen te verliezen, wat mogelijk de relatie verklaart naar een gemiddeld negatievere houding naar migranten (Jetten et al., 2015).

Gevoelens van bedreiging en achterstelling

Een meta-analyse van Carriere, Hallahan en Moghaddam (2020) toont aan dat wanneer mensen zich meer bedreigd voelen, zij meer geneigd zijn de mensenrechten van mensen die zij beschouwen als 'anders' ('outgroup') in te perken.. Uit onderzoek van Savelkoul et al., (2010) komt naar voren dat het ervaren van dreiging een voorspeller is van negatieve vooroordelen over groepen met andere culturele, etnische en religieuze achtergronden. Het gaat hierbij om indicatoren zoals het gevoel minder kansen te krijgen dan anderen in Nederland en dat andere bevolkingsgroepen worden voorgetrokken (bijvoorbeeld: 'de overheid besteedt meer aandacht aan huisvesting voor asielzoekers dan voor mensen zonder migratieachtergrond') (Savelkoul et al., 2010). Uit de resultaten van het onderzoek van

Van Wonderen en Van Kapel (2016) blijkt ook dat gepercipieerde achterstelling en gevoelens van onrechtvaardigheid en frustratie een significante samenhang hebben met negatieve opvattingen over moslims in Nederland, zij het dat factoren zoals ervaren negatief contact met andere groepen of negatieve berichtgeving in de media een groter effect hebben dan ervaren achterstelling. Desalniettemin is het wel een risicofactor die (op de achtergrond) meespeelt in het ontwikkelen van racistische opvattingen (Van Wonderen & van Kapel, 2016). In lijn hiermee: gevoelens van bedreiging spelen ook een rol bij radicalisering van jongeren; zo komt naar voren uit onderzoek Van den Bos, Loseman en Doosje (2009). Er is een grote kans op het ontstaan van onder meer rechts-extremistische denkbeelden wanneer fundamentele aspecten omtrent de levenssituatie van de jongere en zijn/haar groep door hem/haar als onrechtvaardig worden waargenomen. In combinatie met de gevoeligheid voor onzekerheid en het ervaren van bedreiging van de eigen groep, kan dit leiden tot extern gerichte negatieve emoties zoals boosheid en intenties tot en daadwerkelijk verrichten van radicaal en gewelddadig gedrag (Van den Bos, Loseman & Doosje, 2009.).

Wanneer mensen zich bedreigd voelen door een andere culturele of religieuze groep zijn ze ook vaker in de veronderstelling dat deze groep zich niet wil aanpassen (Croucher, 2013; Croucher, Galy-Badenas, & Routsalainen, 2014).

1.2. GROEPSDYNAMIEK EN SOCIALE NORMEN IN GROEPEN (MESO)

Openlijk racisme heeft veel te maken met groepsprocessen. In deze paragraaf beschrijven we daarom welke factoren op mesoniveau (dus in groepen mensen) een rol kunnen spelen bij (het triggeren van) openlijk en onomwondene racisme.

1.2.1. SOCIALE NORMEN

Groepsdynamiek en sociale normen spelen een belangrijke rol in het 'triggeren' van openlijk racistische uitingen. Naarmate mensen in de omgeving van jongeren, zoals ouders en vrienden, positiever of negatiever denken over moslims, hebben jongeren zelf ook een positievere of negatievere attitude tegenover moslim (Dekker & Van der Noll, 2011). Christ et al. (2014) verklaren dit vanuit de aanwezigheid van meer of minder tolerante sociale normen. Wanneer mensen zien dat leden van hun eigen groep positieve contacten hebben met een andere groep, wordt hiermee een tolerante sociale norm gesteld. Dit zorgt voor minder vooroordelen en racisme naar de andere groep. Mensen die in de veronderstelling zijn dat anderen negatief denken over

een bepaalde groep zullen eerder negatief gedrag richting leden van die groep vertonen. Dit geldt vooral wanneer de 'anderen' bekenden zijn of komen uit iemands 'eigen groep' (Felten, Taouanza & Keuzenkamp, 2016). Racistische uitingen kunnen daarmee ook gedaan worden door mensen (vaak jongeren) die niet per se diepgewortelde racistische overtuigingen hebben (Van Wonderen & Wagenaar, 2014) maar meegaan met de groep. Denk aan groepen waarin groepsdynamiek een belangrijke rol speelt (zoals bij voetbalsupporters), groepen jongeren die ruzie krijgen op school, in de wijk of bij het uitgaan en groepen jongeren in dorpen waarbij een negatieve basishouding speelt naar mensen met een migratieachtergrond en waarbij de sociale norm een belangrijke rol speelt. Negatief of agressief gedrag tegen leden van een bepaalde bevolkingsgroep kan ook volgen op een ander incident. Dit is bijvoorbeeld het geval bij een ruzie die ontstaat over iets anders, waar vervolgens wordt gescholden met verwijzingen naar iemands achtergrond (Tierolf et al., 2016). Dit is in lijn met onderzoek dat laat zien dat de sociale normen bepalend zijn voor het uiten van vooroordelen (Blanchard, Lilly, & Vaughn, 1991; Blanchard, 1994; Crandall, Eshleman, & O'Brien 2002). Mensen uitten zich niet alleen racistisch omdat ze zelf daar achter staan, maar ook omdat ze zien dat anderen dat om hen heen doen.

Een voorbeeld daarvan is te vinden in het voetbal-gerelateerd antisemitisme. Onderzoekers Van Wonderen en Wagenaar (2015) hebben vastgesteld dat de belangrijkste triggerfactoren het bezoek aan en de dynamiek in het stadion zijn. De sfeer, het tweewekelijkse toeleven naar de wedstrijd en het opgaan in grote groepen medesupporters voeren supporters mee in een flow waarin de drempel om mee te zingen met kwetsende spreekwoorden een stuk lager ligt dan in andere contexten, buiten het voetbal. Daar komt bij dat binnen de voetbalcontext de relatie tussen het kwetsende gebruik van het woord 'Jood' en antisemitisme, oftewel het doelbewust kwetsen van Joden, door betrokkenen nadrukkelijk wordt ontkend. Met liedjes over Joden wordt Ajax bedoeld en eventueel Amsterdam; zo wordt gesteld. Supporters zelf stellen bijvoorbeeld 'Als ze zich niet Joden maar Katholieken hadden genoemd, dan hadden we liedjes gezongen over katholieken'. Survey-uitkomsten laten zien dat onder jongeren die voetbalwedstrijden bezoeken, niet minder positief wordt gedacht over Joden in Nederland en over Joden in Israël. Wanneer we iets breder kijken naar ontsparingen in het stadion kunnen meer achtergronden en verklaringen aan worden gedragen. Een vaak aangedragen oorzaak voor dergelijk gedrag is de emotionele beleving en de 'quest for excitement' bij het bezoek aan een voetbalwedstrijd. Dat zou dienen om opwinding te bewerkstelligen die in het dagelijks leven afwezig is. Die emotionele beleving vertaalt zich in het stadion naar vormen van ongepast gedrag, waaronder spreekwoorden en liederen (Dunning,

1999). Het kan bij die emotionele oprispingen ook gaan om racistische uitingen, die door degene die ze roept niet voortkomen uit een overtuiging (Müller et al., 2007). Deze emoties worden verder gevoed door de sterk gevoelde gemeenschappelijkheid met de medesupporters en het team dat speelt (Kulmatycki, 2013) en door wat wordt betiteld als 'groepsdynamiek'. Dat laatste wordt doorgaans begrepen als gedrag van individuen dat wordt versterkt of veranderd op basis van gedrag van andere individuen in dezelfde groep. Dat mechanisme kan het uiten van racistische of anti-semitische opmerkingen veroorzaken of versterken.

Ook uit onderzoek op het platteland komt naar voren dat mensen die zich racistisch gedragen niet perse zelf een racistisch wereldbeeld of overtuigingen hoeven te hebben (Van Wonderen & Reches, 2020). In niet-stedelijke gebieden waar de diversiteit van bevolkingsgroepen beperkt is, is er soms sprake van méér racisme dan in stedelijke gebieden. Jongeren doen racistische uitingen, ook als zijzelf niet per se racistisch overtuigingen hebben: ze nemen een racistische mening gemakkelijk over om zo bij de groep te horen, zonder dat zij ideologisch racistisch zijn (Van Wonderen & Reches, 2020).

1.2.2. OPENLIJK RACISME ALS ONDERDEEL VAN RUZIES

Openlijk racistische uitingen kunnen dus deel uitmaken van de sociale normen en groepsdynamiek binnen bepaalde subculturen. Een andere context waarbinnen openlijk racistische uitingen sneller tot geuit worden zijn ruzies of andere conflicten. Volgens niet-islamitische jongeren zelf, is 'schelden' tegen moslims meestal het gevolg van, of een reactie op het gedrag van islamitische jongeren zelf, of het gebeurt vanwege een ruzie of conflict tussen een moslim en een niet-moslim (Van Wonderen & Van den Berg, 2019; Van Wonderen & Van Kapel, 2016). Islamitische jongeren noemen daarentegen religieuze symbolen, religie, oproepen van politici en berichtgeving in de media vaker als aanleiding voor het schelden. Een rol speelt hier dat oorzaken voor een (scheld)incident door betrokkenen anders worden beleefd. Ook volgens experts en praktijkdeskundigen in het jeugddomein is het nog maar de vraag of etnische of culturele verschillen hiervan de oorzaak zijn (Van Wonderen & Van den Berg, 2019). Vaker zou het dan gaan om ruzies tussen jongeren met min of meer banale aanleidingen (zoals ruzie om een meisje, ruzie om geld, andere conflicten). Maar als het escaleert of er wordt gescholden dan worden er wel vaak etnische stereotypen bijgehaald. Ook wordt gewezen op conflicten en openlijk racistische uitingen tussen jeugdgroepen met verschillende etnische of culturele achtergronden in wijken of bij het uitgaan. Dit probleem bestaat al heel lang en is ook niet per se etnisch of cultureel, het heeft minimaal gedeeltelijk

ook te maken met banale ruzies. Op basis van antwoorden van docenten vermoeden Bouma en De Ruig (2015) dat het bij voorvallen van moslimdiscriminatie in het middelbaar onderwijs vaak gaat om ruzies en scheldpartijen over en weer naar aanleiding van een 'gewone ruzie' waarin vervolgens algemene grievende opmerkingen over de Islam en moslims worden gemaakt om de ander extra te treffen. Voorvallen van moslimdiscriminatie zijn dan dus onderdeel van 'gewone' ruzies, discussies of scheldpartijen.

1.2.3. TRIGGERFACTOREN ONLINE

Online kunnen triggerfactoren voor openlijk en onomwonden racisme de anonieme context van online-, chat- en discussiegroepen en Twitter zijn, waarin nuance niet de sociale norm is maar juist korte soundbites en sterke meningen, zo beschreven Van Wonderen en Van Kapel (2016); dit komt ook naar voren in onderzoek naar online discriminatie (Taouanza & Felten, 2018). Online speelt ook vaak mee dat niet te zien is wat een discriminerende opmerking doet met het slachtoffer; dat het relatief anoniem is en dat mensen hun 'online' en 'offline' zelf los van elkaar zien. Daardoor kunnen daders van discriminatie asociaal gedrag vertonen, omdat mensen ervan overtuigd zijn dat het online gedrag niet representatief is voor hun werkelijke zelf (Fox, et al., 2015; Taouanza & Felten, 2018).

1.3. DE MAATSCHAPPELIJKE CONTEXT: NORMEN, TRENDS EN VERANDERINGEN (MACRO)

Racisme is niet (alleen) een individueel probleem, maar in het bijzonder een maatschappelijk probleem. In deze paragraaf benoemen we daarom de factoren die spelen op maatschappelijk niveau.

1.3.1. EEN NEGATIEVER DISCOURSE

Een belangrijke kanttekening ten aanzien van de analyse over welke individuen en groepen eerder openlijk en onomwondene racistisch zijn dan anderen, is dat het hebben van sterke en openlijke vooroordelen ten aanzien van bepaalde groepen in de Nederlandse zo wijdverspreid is dat deze moeilijk toe te schrijven is aan specifieke individuen en groepen. Uit een onderzoek van Noll, Poppe en Verkuyten (2010) onder 380 Nederlandse jongeren zonder migratieachtergrond komt naar voren dat 54% expliciet negatieve gevoelens rapporteerde ten aanzien van moslims. De onderzoekers concluderen dat 'er weinig subtiel is aan de houding van Nederlandse jongeren ten aanzien van moslims' (Noll, et al., 2010). In andere onderzoeken komen

dergelijke expliciete negatieve houdingen ook naar voren. Onder 1203 Nederlandse jongeren met een migratieachtergrond vond Velasco González (et al., 2008) dat 54% negatieve gevoelens had ten aanzien moslims. In een latere steekproef van het Verwey Jonker Instituut onder jongeren is het iets minder negatief: hier geeft iets meer dan 30% van de jongens aan negatief tot zeer negatief te denken over moslims en bij meisjes is dat 15% (Van Wonderen & Van Kapel, 2017). Alhoewel de onderzoekssamples natuurlijk niet te vergelijken zijn, zou dit kunnen betekenen dat de situatie mogelijk beter wordt. Echter uit een onderzoek van Coenders, Lubbers, Grotenhuis, Thijs en Scheepers (2015) is er juist een negatieve trend zichtbaar: midden van de jaren 80 is het percentage van de Nederlandse bevolking, dat expliciete steun uitspreekt voor etnische discriminatie van rond de 25% in 1985 opgelopen naar rond de 40% in 2010. Sinds het midden van de jaren 90 is er geen sprake meer van een toename in de steun voor etnische discriminatie. De grove negatieve houding tegenover minderheden is daarentegen juist wel sterk toegenomen sinds het midden van de jaren 90. In 1985 lag deze rond de 25% om 1985 en in 2011-2012 rond de 50% (Coenders, Lubbers, Grotenhuis, Thijs, Scheepers, 2015). Het gaat om instemmen op grove negatieve uitspraken over etnische minderheden zoals 'met Marokkanen weet je nooit zeker of ze niet agressief worden', 'de meeste Surinamers werken nogal langzaam' en 'zigeuners zijn nooit te vertrouwen' (Lubbers & Scheepers, 2019). Op basis van de veranderingen in houding door de jaren heen stellen Lubbers en Scheepers (2019) dat zich 'als het ware een sterke onderstroom in de Nederlandse samenleving: het eens zo sterke taboe dat er rustte op negatieve uitspraken over de aanwezige of aankomende etnische minderheden is voor een (groot) deel van de bevolking irrelevant of een anachronisme geworden'. Opvallend is dat bij jonge mensen 'het proces van de-taboeïsering' zoals de onderzoekers dat noemen, het duidelijkst zichtbaar en consistent aanwezig is (Lubbers & Scheepers, 2019).

Uit recent onderzoek van Onraet, Van Hiel, Valcke, Assche (2019) zien we ook een relatief negatieve houding: dat de meeste mensen in Nederland niks willen doen om asielzoekers te helpen en een voorstander zijn van een 'hard asielbeleid'. Onderzoek van het SCP laat van de ene kant een gunstiger beeld zien: slechts een op de 20 burgers keurt discriminatie niet af. Echter 72% vindt dat er 'te snel wordt geroepen dat iets discriminatie is' (Den Ridder, Andriessen, & Dekker, 2017).

Vooroordelen spelen ook al op jonge leeftijd bij kinderen (Felten, Broekroelofs, & Van de Kamp, 2020). In een onderzoek van De Bruijn, Amoureux, Emmen en Mesman (2020) krijgen kinderen plaatjes te zien van andere kinderen en krijgen zij vragen met wie ze wel en met wie ze niet willen spelen. Als kinderen van tussen de 6 en 8 jaar wordt gevraagd met wie ze niet willen spelen of

naast wie ze niet willen zitten, betreft dat bijna de helft van de keren een kind met een Arabische achtergrond, een derde van de keren een kind een donkere huidskleur en maar 1 op de 5 keer een 'wit' kind (De Bruijn, et al., 2020).

1.3.2. DE INVLOED VAN EXTREEMRECHTS

Er lijkt een hogere mate van maatschappelijke tolerantie te ontstaan ten opzichte van extreem-rechtse organisaties. Dat wil niet zeggen dat deze ideeën meer aanhang of sympathie hebben gekregen, maar vooral dat extreemrechtse ideeën en activiteiten steeds meer gezien worden als politieke meningen, gelijk elke ander (Wagenaar, 2019). Extreemrechtse groepen proberen actief de sociale normen te veranderen in de samenleving en extreemrechtse onderwerpen te normaliseren, zo wordt beschreven door NTA (2018). Deze extreemrechtse groepen proberen gelijktijdig brede maatschappelijke discussies, zoals omtrent 'Zwarte Piet' of vluchtelingen, te kapen en naar zich toe trekken om zo meer mensen aan zich te binden. Ook verweving van alt right met 'gewone' politiek is vaker zichtbaar. Onderzoeker Sterkenburg (2020) stelt het nog sterker: het extreem-rechtse geluid is gewoon geworden in Nederland.

In Nederland is de extreemrechtse groepering onlosmakelijk verweven met de internetcultuur, zo stelt NTA (2018). Via internet proberen zij nieuwe aanwas te vinden. Extreemrechts wordt hierbij door NTA (2018) beschreven als een internationale beweging waarin vooral alt right, een stroming uit de Verenigde Staten, dominant is. In Nederland is 'Identitair Verzet' actief en kent ook internationale taken en Stormfront. Deze groepen richten zich volgens NTA (2018) met name op jongeren en op gamers. Het rekruteren gaat als volgt: een groot deel van de alt rightbeweging komt van reguliere websites en gaat gamen. Het begint vaak met een extreemrechtse 'meme' (vaak een soort grap). Iemand wordt daardoor aangesproken en men gaat uit op onderzoek naar de achtergrond van de 'meme' en komt op extreemrechtse sites of groepen op sociale media. De persoon wordt lid, wordt onderdeel van de groep en gaat daarna ook zelf actief verspreiden (NTA, 2018). Uit een experimenteel onderzoek onder Duitse jongeren komt naar voren dat jongeren meer vatbaar zijn voor propaganda video's van extreemrechts wanneer ze sterk hangen aan autoriteit én zich onzeker voelen over hun toekomst (Rieger, Frischlich, & Bente, 2017). Kortom: de toenemende invloed van rechtsextremisme uit zich vooralsnog niet in geweld, maar in een opruiend (online) discours. De georganiseerde aanhang en het activisme van extreemrechts daalt, maar de online activiteit neemt toe. Digitale media worden steeds belangrijker om radicale boodschappen te verspreiden. Hierdoor wordt een groter bereik gerealiseerd en wordt de

democratische rechtsorde door systematisch haat zaaien ondermijnd (Wagenaar, 2019).

Een van de populaire ideeën van extreemrechts, die men probeert te verspreiden is de 'omvolkingstheorie': het idee dat minderheden zorgen dat de witte gemeenschap niet alleen in de verdrukking komt, maar uiteindelijk zal worden uitgebannen (Wagenaar, 2019). De NTA (2018) beschrijft dat er bij extreemrechts twee lijnen zijn: een die uitgaat van rassen en een die uitgaat van culturen. De vijand is naast alle mensen die worden gezien als 'vreemd' ook de zogenaamde elite. Die elite zou bezig zijn om de Europese bevolking te 'omvolken'. Daarnaast is volgens extreem-rechts sprake van 'cultuur marxisme': vernietigen van de traditionele waarden van de Europese cultuur. Men is binnen extreemrechts actief gekant tegen feminisme, tegen emancipatie bewegingen (waaronder LHBT-personen en mensen van kleur die hun rechten op eisen) en tegen gelijkheidsdenken. Het is deze stroming die volgens 'De monitor racisme, antisemitisme en extreem-rechts geweld in Nederland' steeds meer aan invloed wint (Tierlof, et al., 2018).

Zoals wordt aangegeven in 'De monitor racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland', zijn er meer nieuwe en groeiende racistische stromingen, die invloed hebben op het maatschappelijk debat, waarbij het niet alleen gaat om het afwijzen van bepaalde culturen en religies, maar waarbij ook ouderwetse theorieën over ras worden hergebruikt (Tierlof, Drost & Van Kapel, 2018). Denk bijvoorbeeld aan uitspraken over het willen hebben van 'een blank Europa'. Behalve cultuurracisme, is ook het 'biologisch racisme', met de bijhorende rassentheorieën, weer zichtbaar. Dit kan gepaard met complottheorieën over een zogenaamde dreigende 'genocide op het witte ras (Tierlof, et al., 2018). Dit hangt samen met de toenemende invloed van (internationale) bewegingen zoals alt right waarin ras een rol speelt. Na de verkiezingswinst van Donald Trump is in zijn slipstream ook de Amerikaanse alt rightbeweging populair geworden. De vaak uitgesproken racistische en antisemitische ('white supremacy') ideeën van alt right hebben daardoor ook voet aan de grond in Nederland gekregen, zo komt naar voren uit de monitor. Het is nog onzeker of en hoe deze trend (dat ras belangrijker zal worden in extreemrechtse narratieven) zal doorzetten (Wagenaar, 2019).

1.3.3. ECONOMISCHE SITUATIE

De etnische competitietheorie veronderstelt dat processen van sociale identificatie intensiever worden wanneer er daadwerkelijke of ervaren competitie is tussen groepen (Scheepers et al., 2002; Coenders et al, 2004; beide in Savelkoul, Scheepers, Tolsma & Hagendoorn, 2010). Wanneer er competitie

is tussen groepen, bijvoorbeeld rond schaarse middelen als banen of woonruimte, maar ook bij status of waarden, ervaren mensen dreiging van een andere groep en zullen negatieve attitudes en vijandigheid tegenover de andere groep hierdoor toenemen, zo stelt deze theorie. Dat lijkt enigszins te kloppen: als het slecht gaat met de economie, hebben mensen vaker sterke vooroordelen. Echter dat geldt sterker in Oost Europa dan in West Europa (Zick et al., 2008). Maar ook in Nederland is te zien dat vooroordelen toenemen in periodes van werkloosheid (Coenders, Lubbers, Scheepers, & Verkuyten, 2008). Dit is geen sluitende verklaring want ook in economische voorspoed kunnen vooroordelen juist een rol spelen. Zo blijkt uit onder meer studies van SCP en WRR (Bovens, Dekker & Tiemeijer, 2014) dat in Nederland een verschuiving heeft plaatsgevonden van sociaaleconomische naar sociaal-culturele verklaringen voor negatieve (voor)oordelen over mensen met andere etnische, religieuze of culturele achtergronden.

1.3.4. EEN VERANDERDE CULTUUR?

Moslims en de Islam worden vaak als culturele of politieke dreiging geframed in onze samenleving, zo komt naar voren uit een discoursanalyse van twee weblogs (Van der Valk, 2017). Deze bevinding is in lijn met de verschuiving van sociaaleconomische redenen voor negatief denken over bevolkingsgroepen met een migratieachtergrond, naar sociaal-culturele redenen, in de eerder genoemde verkenning van het SCP en de WRR (Bovens, Dekker & Tiemeijer, 2014). In deze verkenning brengen het SCP en de WRR sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland in kaart. De verkenning laat zien dat in Nederland sociaal-culturele tegenstellingen dominant zijn geworden ten opzichte van sociaaleconomische tegenstellingen. Tegenstellingen in de Nederlandse samenleving zouden kunnen worden geduid in een botsing in waardeoriëntaties. Juist culturele en religieuze verschillen lijken de negatieve beeldvorming te bepalen over mensen van migratieachtergrond; het gaat hierbij onder andere over de positie van vrouwen, de acceptatie van homoseksualiteit en de plaats van religie in de samenleving (Bovens, Dekker & Tiemeijer, 2014).

Mensen kunnen zich dus bedreigd voelen doordat ze het gevoel hebben dat hun cultuur aan het veranderen of verdwijnen is. In lijn daarmee is de 'integrated threat theory of prejudice'. Deze benadering gaat over de processen, gevoelens en oordelen bij de totstandkoming van vooroordelen (Stephan et al., 2000). Het kan gaan om het ervaren van realistische economische dreiging, symbolische (culturele) dreiging, politieke dreiging ('moslims krijgen te veel invloed in dit land') en angst voor onveiligheid. Deze theorie onderzoekt enerzijds de relatie tussen een variëteit aan onafhankelijke factoren op realistische dreiging, symbolische

dreiging, politieke dreiging en angst voor onveiligheid en anderzijds het effect van deze ervaren dreigingen op de attitude tegenover 'outgroups'. Velasco Gonzalez, Verkuyten, Weesie en Poppe (2008) maken in onderzoek onder jongeren in Nederland onderscheid tussen verschillende soorten van ervaren dreiging. Ze onderscheiden symbolische dreiging (bijvoorbeeld: 'moslims zijn een bedreiging voor de Nederlandse cultuur') en economische dreiging (bijvoorbeeld: 'Nederlanders kunnen moeilijker een baan vinden door de aanwezigheid van moslims'). Ervaren symbolische dreiging onder Nederlandse jongeren gaat gepaard met meer negatieve vooroordelen, maar ervaren economische dreiging niet. Uit onderzoek in Duindorp, een wijk in Den Haag, komt naar voren dat verschillende gevestigde Duindorpers het gevoel hebben dat de komst van nieuwkomers ten koste gaat van woningruimte voor de kinderen van gevestigde Duindorpers. Maar met name het gevoel dat de dorpse cultuur bedreigd wordt door de culturen en gewoontes van nieuwkomers, lijkt belangrijk. Zij ervaren dat tradities als Zwarte Piet en principes als gelijkheid tussen man en vrouw ter discussie staan, 'afgepakt' worden of plaats moeten maken voor andere gewoontes van nieuwkomers in de wijk (Omlo, 2020). In een eerder onderzoek van stichting Voorbeeld en de Rode Hoed (2009) onder Amsterdammers komt naar voren dat de witte Amsterdammers verliesgevoelens ervaart: doordat een deel van de (lager opgeleide) buurtbewoners met een migrantenachtergrond voornamelijk in de eigen taal spreekt, missen de buurtbewoners zonder migratieachtergrond de aansluiting en sociaal contact; althans zo ervaren deze buurtbewoners zonder migratieachtergrond dit. Zij hebben last van het gebrek aan sociale cohesie, zij missen contact op straat en ook in de winkels, waar ze in de minderheid zijn (Stichting Voorbeeld & De Rode hoed, 2009).

1.3.5. MEER MIGRANTEN?

Als meer migranten binnen komen, ervaren mensen meer gevoelens van wrok en verbittering, zo komt naar voren uit de 'grievance theory'. Om precies te zijn stelt de 'grievance theory' dat er een relatie is tussen objectieve condities (meer migranten) en meer subjectieve gevoelens van wrok en verbetering en ook meer racistisch geweld (Koopmans, 2005; Palsma, 2014). Deze theorie stelt dus dat klachten over asielzoekers en mensen met een migratie- en vluchtelingenachtergrond te maken hebben met objectieve condities, zoals een grote toestroom van migranten en vluchtelingen (Koopmans, 1996). In lijn daarmee vond een onderzoek van Rayvdal (2018) dat er een verband is met hoge immigratie en racistisch geweld in combinatie met andere factoren. Eveneens in lijn daarmee is het eerder genoemde onderzoek van stichting Voorbeeld en de Rode Hoed (2009) waaruit blijkt dat buurtbewoners zonder migratieachtergrond, die in de minderheid zijn in hun buurt (mensen van

migratieachtergrond zijn in de meerderheid), meer ongenoegen ervaren dan mensen die geen migratieachtergrond hebben en die niet in de minderheid zijn in hun buurt. En het onderzoek van Schlueter en Scheepers (2010) onder Nederlanders zonder migratieachtergrond, bevestigt de relatie tussen meer mensen met een migratieachtergrond in een gemeente en meer gevoelens van bedreiging bij de mensen zonder migratieachtergrond. Echter uit dezelfde studie bleek ook een positieve relatie tussen het aantal mensen met migratieachtergrond in een gemeente en het aantal contacten met die mensen zonder migratieachtergrond: heeft men contacten met mensen met een migratieachtergrond, dan gaat dat juist gepaard met een afname van vooroordelen (van Schlueter & Scheepers, 2010). Vergelijkbare resultaten komen uit een studie van Green, Sarrasin, Baur en Fasel (2016). Mensen zonder migratieachtergrond voelen zich meer bedreigd als er meer migranten zijn, maar tegelijkertijd is er dan juist meer contact met migranten wat juist gepaard gaat met minder vooroordelen. De objectieve omstandigheid van meer migranten in een bepaald gebied, leidt dus lang niet altijd tot meer racisme maar soms juist ook tot minder racisme. Er zijn meer studies die in tegenspraak zijn met de 'grievance theory'. Zo is er geen relatie gevonden tussen meer geweld tegen asielzoekers of mensen met een migratie- of vluchtelingenachtergrond en meer asielzoekers en vluchtelingen (Koopmans, 1996). Ook is er geen verband tussen moslimdiscriminatie en het aantal moslims dat in een land woont (Strabac & Listhaug, 2008). Wel komt uit onderzoek naar voren dat naarmate het aantal moslims in de woonomgeving groter is, mensen een grotere dreiging ervaren van etnische minderheden (gemeten met items zoals: 'minderheden krijgen meer kansen dan Nederlanders op de huizenmarkt'). Maar dat geldt maar tot een bepaald punt, want in woonomgevingen met het hoogste percentage moslims (steden als Den Haag of Amsterdam) is de ervaren dreiging juist weer lager (Savelkoul et al., 2010).

Kortom: het idee vanuit de 'grievance theory' dat de objectieve omstandigheid van meer migranten gepaard gaat met meer racisme, lijkt niet altijd op te gaan. Mogelijk gaat het niet om de objectieve omstandigheden maar meer om de subjectieve beleving van het aantal migranten. Onderzoek van Shepherd, Fasoli, Pereira en Branscombe (2018) en van Major, Blodorn, Major Blascovich (2018) laat bijvoorbeeld zien dat er een relatie is tussen de mate waarin witte mensen het subjectieve gevoel hebben een minderheid te worden en een negatieve houding en gedrag naar migranten of mensen van kleur, waarbij de inschatting van het aantal migranten niet hoeft te corresponderen met de werkelijkheid. Zo wordt bijvoorbeeld het aantal moslims in Nederland stelselmatig te hoog ingeschat (IPOS, 2016). Dat het gaat om een subjectieve beleving komt ook uit het eerder genoemde onderzoek van Earle, en Hodson (2019):

het hangt af van mensen hun wereldbeeld of zij vinden dat er te veel migranten zijn en dat als bedreiging ervaren (zie 1.1.4.).

1.3.6. INVLOED VAN POLITICI, OPINIEMAKERS EN BERICHTGEVING OVER INCIDENTEN IN DE MEDIA

Uit een analyse van de teksten van Nederlandse politici die zich negatief uiten over migranten en vluchtelingen concluderen Australische onderzoekers dat deze Nederlandse politici het beeld schetsen dat 'gewone Nederlanders' de slachtoffers zijn in deze samenleving doordat de elite de asielzoekers en migranten helpt en niet de 'gewone Nederlanders' (Mols & Jetten, 2016). Het idee dat 'witte' mensen het onderspit delven of dat dit in de toekomst gaat gebeuren, is een idee dat dus door sommige politici actief wordt verspreid. Dit komt ook naar voren uit het onderzoek van Van Wonderen en Van Kapel (2017): oproepen van politici of opiniemakers op sociale media kunnen mensen aanzetten om zich openlijk racistisch te uiten. In het onderzoek van Bouma en De Ruig (2015) naar discriminatie in het middelbaar onderwijs is (ook) gekeken naar de inhoud van de voorvallen. Het valt de onderzoekers op dat die vaak betrekking hebben op beelden van overlast en crimineel gedrag van jongeren met een (vermeende) islamitische achtergrond. De aanleiding voor een voorval is volgens docenten vaak (media) aandacht voor overlast en crimineel gedrag van moslims. Ook (media)aandacht voor recente uitlatingen van politici en andere bekende Nederlanders of (media)aandacht voor terrorisme of terroristische organisaties in binnen- en buitenland zien veel docenten als mogelijke aanleiding van de voorvallen (Bouma & De Ruig, 2015).

Ook uit onderzoek uit de Verenigde Staten blijkt dat politici invloed hebben op racisme: uit onderzoek van Schaffner (2018) komt naar voren dat de negatieve opmerkingen van president Trump over minderheidsgroepen gepaard gingen met meer negatieve opmerkingen over minderheden door 'gewone' burgers. Ook uit een experimentele studie van Newman (et al., 2018) komt naar voren dat toespraken van politici (in dit geval Trump), met daarin vooroordelen over etnische minderheden (in dit geval Latin Amerikanen), er toe leiden dat de bevooroordeelde mensen worden aangemoedigd zowel te handelen naar hun vooroordelen als deze te uiten. Uit onderzoek van Crandall, Miller en White (2018) komt naar voren dat mensen na de electie van Trump in 2016 (in vergelijking met vlak daarvoor) denken dat het meer sociaal geaccepteerd is om negatief te spreken over de groepen waar Trump ook eerder negatief over sprak (o.a. moslims). De sociale normen lijken dus verschoven te zijn door de politieke ontwikkelingen, zo wordt geconcludeerd.

MENSEN UIT MINDERHEIDSGROEPEN EN VOOROORDELEN

In de bovenstaande onderzoeken gaat het over hoe de grootste groep, 'witte' mensen of mensen zonder migratieachtergrond, de afgelopen jaren anders zijn gaan denken over mensen uit etnische of culturele minderheidsgroepen. Of mensen uit die minderheidsgroepen zelf ook anders zijn gaan denken is niet duidelijk aangezien hier weinig onderzoek naar is gedaan. Hier zou nog aanvullend onderzoek naar verricht moeten worden. Wel is bekend dat binnen minderheidsgroepen er ook racisme kan spelen. Zo vonden Van Wonderen & Wagenaar (2015) in een steekproef onder jongeren dat 2% van zowel de christelijke als niet-gelovige jongeren niet zo positief denkt over Joden in Nederland. Bij islamitische jongeren ligt dit percentage op 12% en bij andere gelovigen op 6% (Van Wonderen en Wagenaar, 2015).

2

GEVOLGEN VOOR SLACHTOFFERS

In deze paragraaf beschrijven we wat de gevolgen kunnen zijn voor slachtoffers van sterke en openlijke vooroordelen. Het gaat om gevolgen voor de gezondheid, gevolgen op de arbeidsmarkt en gevolgen voor het zich thuis voelen in Nederland.

2.1. GEZONDHEID VAN DE SLACHTOFFERS

Het meemaken van discriminatie gaat vaak gepaard met emoties. In een onderzoek onder moslims in Utrecht kwam naar voren dat bijna alle respondenten aangaven dat discriminatie resulteert in emotionele reacties: de emotie die het vaakst genoemd werd was 'kwaad'. 'Vernederd' is de sterkst gevoelde emotie, gevolgd door 'verdrietig', 'machteloos', 'ongelukkig' en 'onveilig' (Omlo & Butter, 2020). Die emoties gaan over de korte termijn. Op de lange termijn kan discriminatie de gezondheid aantasten: verschillende onderzoeken tonen dat aan. Discriminatie ervaren gaat gepaard met een minder goede fysieke gezondheid, maar vooral met een minder goede psychische gezondheid, zo staat beschreven in het KIS rapport over online discriminatie (Taouanza & Felten, 2017) en komt naar voren uit een review van Williams, Neighbors en Jackson (2003). Een meta-analyse van Pascoe en Smart Richman (2009) trekt vergelijkbare conclusies: het ervaren van discriminatie beïnvloedt de gezondheid door de stress die deze ervaringen veroorzaken. Door herhaalde blootstelling aan discriminatie, kan deze stress leiden tot psychische en fysieke ziekten. Het maakt daarbij niet uit of die discriminatie subtiel is of openlijk en onomwonden (Williams, Oliver, Aumer, Meyers, 2016). Maar wanneer iemand meer subtiel wordt gediscrimineerd, kan het onduidelijker zijn of het wel of niet discriminatie is, en als gevolg daarvan kan de gediscrimineerde persoon soms juist dan

moeite hebben om te beslissen hoe hierop te reageren (Pascoe & Smart Richman, 2009).

Discriminatie heeft ook ernstige gevolgen voor de gezondheid van kinderen zoals beschreven wordt in het KIS rapport 'Opgroeien zonder vooroordelen' (Broekroelofs, Felten & Van de Kamp, 2020). Uit een review van wetenschappelijke literatuur over de impact van racisme op kinderen komt ook naar voren dat racisme vaak samengaat met het ervaren van een slechtere gezondheid onder kinderen (Pachter & Coll, 2009). Op jonge leeftijd zijn de gevolgen van discriminatie nog niet altijd goed zichtbaar. Het is wel duidelijk zichtbaar dat volwassenen die gediscrimineerd worden, gezondheidsklachten ontwikkelen: er is bijvoorbeeld een grotere kans op gezondheidsklachten zoals hoge bloeddruk, kinderziektes bij volwassenen en obesitas (Barker, Eriksson, Forsén & Osmond, 2002; Ben-Shlomo & Kuh, 2002; Williams & Mohammed, 2009).

De relatie tussen discriminatie en een slechtere gezondheid geldt ook voor Nederland. In een Nederlandse studie onder jongvolwassenen met een Marokkaanse achtergrond zien we vergelijkbare resultaten als in het buitenlandse onderzoek: ervaren discriminatie en het ervaren van sociaal falen kent een significant verband met depressieve symptomen (Van de Beek, Van der Krieken, Schoevers & Veling, 2017). Een Nederlands onderzoek van Ikram (2016) toonde aan dat ook etnische

minderheden in Nederland veel discriminatie ervaren en daardoor meer last hebben en zullen krijgen van psychiatrische klachten en hart- en vaatziekten.

2.2. ARBEIDSMARKT EN WERKELOOSHEID ONDER SLACHTOFFERS

Jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond met een mbo-opleiding hebben 2,5 keer meer kans op werkloosheid dan jongeren zonder migratieachtergrond met eenzelfde opleidingsniveau (Meng et al., 2016). Dat is niet alleen toe te schrijven aan discriminatie, mogelijk spelen daarbij factoren bij de jongeren zelf een rol; denk bijvoorbeeld aan hun netwerk (Chiswick & Wang 2016; Lancee 2010). Dat er discriminatie speelt op de arbeidsmarkt is echter wel duidelijk. Uit onderzoek blijkt dat werkgevers de voorkeur geven aan sollicitanten met een Nederlands klinkende achternaam boven sollicitanten met een niet-westerse achternaam (Blommaert, et al., 2014; Di Stasio, et al., 2019; Thijsen et al., 2019; Ramos et al., 2019). Onduidelijk is echter of deze voorkeur onbewust en impliciet is of dat deze voortkomt uit openlijke en onomwonden vooroordelen.

2.3. (NIET) THUIS VOELEN

Uit onderzoek van het SCP komt naar voren dat leden van migrantengroepen zich in het afgelopen decennium (2006-2015) over het geheel genomen minder positief geworden zijn over de kansen en het leven in Nederland. (Huijnk & Andriessen, 2016). Men voelt zich vaker niet thuis in Nederland: van de Turkse, Marokkaanse en Antilliaanse Nederlanders voelt slechts 60% zich thuis. Ook wordt er meer discriminatie ervaren. Een derde van de Turkse en Marokkaanse Nederlanders vindt dat migranten zeer vaak gediscrimineerd worden door Nederlanders zonder migratieachtergrond. Bij Surinaamse Nederlanders is de toename van gevoelens van discriminatie het sterkst: vond in 2006 nog 15% van de Surinaamse Nederlanders dat allochtonen (zeer) vaak door Nederlanders worden gediscrimineerd, in 2015 was dat aandeel bijna verdrievoudigd naar 41% (Huijnk & Andriessen, 2016).

Uit kwalitatief onderzoek van KIS onder jongeren met een migratieachtergrond komt naar voren dat veel jongeren zich wel thuis voelen in Nederland. Maar dat vragen of opmerkingen die als stereotyperend worden ervaren, kunnen leiden tot uitsluitingsgevoelens, die weer gevoelens van afstand activeren jegens de Nederlandse samenleving. Een van de jongeren

noemt een ervaring met expliciete discriminatie ('We willen geen Marokkanen', bij een bedrijf) en daarna voelde hij een tijd wantrouwen ten aanzien van de mensen om hen heen (Day & Badou, 2019).

Dat deze gevoelens van discriminatie het gevolg kunnen hebben dat mensen niet meer in Nederland willen wonen komt naar voren uit onderzoek van Kunuroglu, Yagmur, Van de Vijver en Kroon (2018) onder, onder meer Turkse Nederlanders die (re)emigreerden naar Turkije. Het bleek dat het ervaren van discriminatie een van hun motieven was voor het vertrek uit Nederland.

Het ervaren van (veel) discriminatie kan ook leiden tot een ander wereldbeeld: uit een Canadees onderzoek komt naar voren dat het hebben ervaren van discriminatie als moslim gepaard gaat met minder goedkeuring van het Westen (McCauley, Leuprecht, Hataley, Winn, & Biswas, 2011). Hier ligt het gevaar van radicalisering op de loer. In een literatuurstudie van Veldhuis en Bakker (2007) wordt stigmatisering en gevoelens van vernedering als groep, als een van de vele en mogelijke oorzaken gezien van radicalisering. Echter zij benadrukken dat het gaat om een complex geheel van factoren. Ook in de (non peer reviewed) review van Christmann (2012) en een systematische review van McGilloway, Ghosh en Bhui (2015) komt 'discriminatie ervaren', als een van de vele factoren naar voren die een rol kunnen spelen bij radicalisering.

2.4. COPINGSSTRATEGIEËN

Discriminatie heeft dus vaak negatieve gevolgen voor de gezondheid, voor de positie op de arbeidsmarkt en kan ook zorgen voor een gevoel van je niet helemaal thuis voelen in je eigen land. Maar zeker als het gaat om de eigen gezondheid, zijn die gevolgen enigszins te verminderen door goede coping strategieën (Brondolo, 2009). Er zijn verschillende manieren om op discriminatie te reageren, maar er is niet één die altijd en overal het beste is, zo concludeert Omlo (2014) op basis van literatuuronderzoek. Omlo beschrijft de volgende strategieën: polariserende, vermijdende, conformerende en verbindende strategieën. Iedere strategie heeft voor- en nadelen. Bijvoorbeeld: vermijdende strategieën kunnen zinvol zijn omdat erkennen van dat je gediscrimineerd wordt zeer belastend is. Mensen kunnen er echter ook onzeker van worden omdat ze niet goed weten wanneer er wel of niet sprake is van discriminatie. En 'verbinden' is vaak een goede strategie omdat het vooroordelen bij anderen kan doen afnemen, maar kan nadelig zijn als je ondanks het opzoeken van verbinding toch niet geaccepteerd

wordt. Het is volgens Omlo niet in zijn algemeenheid eenduidig vast te stellen welke coping strategie het meest effectief is, maar de verbindende strategie lijkt wel het meest beloftevol; al is een combinatie van strategieën uiteindelijk wel het meest effectief, waarbij mensen afhankelijk van de omstandigheden hun strategieën afwisselen. Wat werkt voor wie in welke omstandigheden is vanuit dit perspectief ook een kwestie van experimenteren en zo zelf proefondervindelijk leren wat werkt; raadzaam hierbij is om opgedane kennis en ervaring onderling uit te wisselen (Omlo, 2014).

Onderzoek van Noor (2016) sluit hier enigszins op aan door diverse factoren te benoemen die er voor kunnen zorgen dat jongeren weerbaar worden tegen discriminatie. Volgens jongeren zelf gaat het om erkenning in talenten en kwaliteiten, het geloof in de eigen vaardigheden en mogelijkheden, zelfacceptatie, een sterk ontwikkelde etnische identiteit, positief ingestelde ouders, hoge zelfwaardering, goed reflectief vermogen, in staat zijn om negatieve emoties los te laten, assertiviteit en zelfvertrouwen. Samen kunnen deze elementen er voor zorgen dat jongeren niet uit balans worden gebracht bij ervaren onrecht, discriminatie of uitsluiting (Noor, 2016).

3

EFFECTIEVE AANPAKKEN

In deze paragraaf beschrijven we aanpakken waarvan bekend zijn dat deze effectief kunnen zijn om discriminatie te verminderen en bij ieder van deze aanpakken beschrijven we in hoeverre deze ook werken ten aanzien van mensen met zeer sterke en openlijke vooroordelen.

3.1. INTERGROEP CONTACT

Contact hebben met personen uit groepen met andere culturele, etnische of religieuze achtergronden, heeft positieve effecten; het kan zorgen voor minder vooroordelen naar uit deze andere etnische groep. Dit wordt ook wel de 'contact theory' of 'intergroep contact' genoemd (Allport, 1954). Deze theorie heeft een sterke bewijsvoering. In een veel geciteerde en omvangrijke meta-analyse van Pettigrew en Tropp (2006) zijn 515 studies tegen het licht gehouden, waarin onder meer gerandomiseerde experimenten met controle groep. In 94% van de gevallen werden vooroordelen verminderd door het contact met mensen uit de andere groep. In een review van Paluck en Green (2009) naar wat werkt om vooroordelen te verminderen, wordt de contacttheorie genoemd als een van de weinige methoden die echt lijkt te werken.

Een belangrijke voorwaarde is dat het contact positief is; negatief contact kan de houding van mensen naar 'de ander' juist verslechteren (Barlow, et al., 2012; Van Wonderen & Van Kapel, 2016). Andere belangrijke voorwaarden die uit de literatuur naar voren komen zijn dat het contact de empathie moet vergroten en het gevoel van bedreiging moet verminderen, zo blijkt uit een meta-analyse van Pettigrew en Tropp uit 2008 en Pettigrew (et al., 2011). Dat betekent dat het dus in het bijzonder gaat om goede en positieve contacten waarin je echt empathische gevoelens ontwikkelt voor de ander en je gaat ervaren dat de ander geen bedreiging vormt voor jou. Oppervlakkig contact, zoals bijvoorbeeld korte berichten uitwisselen op sociale media kan vooroordelen juist versterken, zo bleek uit een studie van Zhang, Tan en Liv (2019). En in een studie van Bail (et al., 2018) was te zien hoe polarisatie eerder

toenam door het lezen van elkaars standpunten online. Uit een grootschalig surveyonderzoek naar moslimdiscriminatie van Van Wonderen en Van Kapel (2017) kwamen vergelijkbare resultaten naar voren: naarmate niet-islamitische jongeren meer en vaker persoonlijke contacten met moslims hebben, denken zij positiever over moslims. Jongeren zijn veelal positief over de contacten met moslims die ze kennen; ze hebben met hen veelal constructieve, bestendige (terugkerende) contacten. Maar tegelijkertijd zeggen veel jongeren dat contacten met moslims die zij niet persoonlijk kennen juist een belangrijke reden zijn om niet positief over moslims te denken. Dit zijn voornamelijk 'vluchtige' contacten in de openbare ruimte, zoals ervaringen met moslims op straat en bij het uitgaan. De conclusie is dat een positievere beeldvorming en minder polarisatie door contact alléén ontstaat als de contacten niet te vluchtig zijn en de ervaren kwaliteit van het contact goed is. Het gaat om een goed contact waarin een gevoel van angst verminderd wordt en een gevoel van empathie vergroot wordt voor de ander. (Van Wonderen & Van Kapel, 2017).

Samenwerking kan dus zorgen voor een goed contact. Het gaat dan om samenwerken aan een gemeenschappelijk doel: dit kan het effect van contact verbeteren (Schuitema & Veugelers, 2008; Taouanza, Felten & Keuzenkamp, 2016). Bijvoorbeeld wanneer mensen met verschillende achtergronden samen onderdeel zijn van een sportteam (Brown et al., 2003) of als jongeren lid zijn van dezelfde sociale jeugdclub (Laurence, 2019) kan dit zorgen voor minder vooroordelen. Uit een rapport van de RMO (2005) blijkt ook dat samenwerken aan taken belangrijk is: zoals kinderen uit verschillende bevolkingsgroepen die samenwerken aan een puzzel of een andere gemeenschappelijke taak. Volgens de RMO is het zo dat hoe duurzamer, positiever en intensiever

het contact, hoe groter de kans dat positievere beeldvorming tussen groepen beklijft; dit wordt beschreven door treden op de zogeheten 'bindingsladder' (RMO, 2005). Samengevat gaat het om de volgende treden: (1) elkaar ontmoeten (publieke familiariteit, buurtfeesten, park, markt, een bankje, speeltuin), (2) elkaar leren kennen (dialogen, debatten, ontmoetingshuizen), (3) met elkaar samenwerken aan een gedeeld belang of gemeenschappelijke interesse (zwerfvuil, buurt inrichten) en (4) wederzijds hulp bieden (intensieve contacten tussen kansrijke en kansarme mensen, netwerken, mentorprojecten). Die laatste biedt dus het meeste effect (RMO, 2005).

Een bijzondere vorm van contact is de dialoog om vooroordelen en racisme te verminderen. Naast empathie vergroten en angst verminderen worden volgende voorwaarden genoemd in het rapport van Felten, Emmen en Keuzenkamp (2016) en het rapport van Taouanza (et al., 2016) over het succesvol aangaan van een dialoog:

- **Weinig of geen afleiding:** De ontmoeting tussen groepen is idealiter ontspannen en vrij van afleidingen/ andere taken. Wanneer mensen andere dingen aan hun hoofd hebben, kunnen dialoogbijeenvakkomsten daarom toch niet de gewenste resultaten opleveren.
- **Het vergroten van kennis:** Kennis blijkt (ondanks het relatief kleine effect) inderdaad een rol te spelen bij het afnemen van vooroordelen door 'intergroep contact'. Het vergroten van het intercultureel begrip (in termen van historische achtergrond of culturele sensitiviteit) kan namelijk het herkennen van onrecht doen verbeteren, waardoor vooroordelen kunnen verminderen.
- **De invloed van samenwerken:** Eén van de randvoorwaarden van Allport's contacttheorie is dat de deelnemers werken aan gezamenlijke doelen, zonder competitie. Bij een aantal dialoogbijeenvakkomsten worden deelnemers gevraagd om aan een gezamenlijke opdracht te werken. Het idee hierachter is dat een samenwerking voor meer persoonlijke interactie op individueel niveau zorgt en de verschillen overbrugt.
- **Vrijwillige deelname:** Wanneer het contact niet vrijwillig aangegaan wordt, is de kans groter dat de dialoogbijeenvakkomst niet tot de gewenste uitkomsten leidt. Toch zijn er enkele interventies waarbij de deelnemers verplicht zijn om de

dialoog aan te gaan en waar alsnog positieve resultaten uit komen zoals bij één van de bestuurd voorbeeldinterventies (zie hoofdstuk 'Voorbeelden van interventies')

Als het gaat om het verminderen van stereotypen⁵ is het relevant dat de ander met wie men in gesprek is niet wordt gezien als 'uitzondering'. Het gaat dus om het voorkomen van het fenomeen 'subtyping': dat iemand als niet representatief wordt gezien voor de gediscrimineerde groep waar toe hij of zij behoort omdat deze niet voldoet aan het stereotype (zie o.a. Kunda & Oleson, 1995). Dit kan voorkomen worden door ervoor te zorgen dat verschillende groepsleden uit de gestereotypeerde groep lichte afwijkingen vertonen met het stereotiepe beeld. Deze 'gradatieverschillen' maken het subcategoriseren moeilijker, wat stereotyperingen kan doorbreken (zie o.a. Hewstone & Hamberger, 1999).

SPECIFIEK VOOR MENSEN DIE STERK EN OPENLIJK DISCRIMINEREN

Als we kijken naar mensen die rechts autoritair zijn ingesteld (hoog scoren op RWA) en mensen die uitgaan van sociale dominantie (hoog scoren op SDO) dan geven diverse onderzoeken verschillende uitkomsten. Uit onderzoek van Dhont en Van Hiel (2009) blijkt dat beide groepen minder vooroordelen laten zien wanneer ze meer positieve contacten hebben met migranten. Ook een onderzoek van Kteil, Hodson, Dhont en Ho (2019) onder 'witte' Amerikanen laat zien dat ook mensen hoog in SDO baat hebben bij contact met 'zwarte' Amerikanen. Tevens uit een onderzoek van Cutts, Goodwin, Hewstone en Lolliot (2015) komt naar voren dat vriendschappen positieve resultaten hebben voor mensen met extreemrechtse opvattingen. In deze studie werd gekeken naar aanhangers van drie Britse politieke partijen met sterke anti-islam opvattingen, namelijk de English Defence League, British National Party en de UK Independence Party. Vriendschap met iemand uit een etnische minderheidsgroep was gerelateerd aan minder vooroordelen bij aanhangers van alle drie de partijen en bij twee van de drie ging het gepaard met het minder ervaren van de Islam als bedreiging (Cutts, et al., 2015). Hodson (2008) vond ook aanwijzingen dat mensen die hoog scoren op SDO gebaat zijn bij contact: 'witte' gevangenen die hoog scoorden op SDO lieten significant minder vooroordelen zien ten aanzien van 'zwarte' medegevangenen wanneer ze meer contact hadden met 'zwarte' gevangenen.

⁵ Stereotypen zijn overdreven denkbeelden over groepen mensen. Vooroordelen daarentegen gaan over negatieve gevoelens. Stereotypen zijn dus cognitief en vooroordelen affectief (Felten, Taouanza, Broekroelofs, Vijlbrief & Cankor, 2020).

Dat 'intergroup contact' ook werkt bij mensen die sterk bevooroordeeld zijn, is ook in lijn met de review van Hodson (2011). Uit een experimenteel veldonderzoek (Shook, Hopkins & Koech, 2016) komt naar voren dat door 'intergroup contact' SDO zelf vermindert: mensen gaan dus meer mensen uit anderen groepen zien als gelijken door 'intergroup contact'.

Echter, een longitudinale studie van Asbrock, Christ, Duckitt en Sibley (2012) onder Duitsers laat zien dat mensen die rechts autoritair zijn (hoog scoren op RWA) minder vooroordelen krijgen door contact met mensen met een migrantenachtergrond, maar dat dit veel minder op gaat voor mensen die geloven in sociale hiërarchie (hoog scoren op SDO). Dat is ook verklaarbaar: mensen die rechts autoritair zijn, voelen zich bedreigd door mensen die zij zien als de 'outgroup' (niet de eigen groep) en dat gevoel van bedreiging kan afnemen door een goed contact met mensen uit andere groepen. Maar bij mensen die geloven in sociale hiërarchie – die uit gaan van competitie met andere groepen -, verandert een goed contact veel minder; hun motief is immers de wil om te zorgen voor een hiërarchie tussen verschillende groepen mensen en boven aan te staan in die hiërarchie (Asbrock, et al., 2012).

Verklaring voor de verschillen hebben mogelijk te maken met om welke groep het gaat: Kteil (et al., 2019) vond positief effect op 'witte' Amerikanen die hoog in SDO scoren in contact met 'zwarte' Amerikanen, maar Asbrock (et al., 2012) vond geen effect bij Duitsers die hoog in SDO scoren in contact met migranten. Mogelijk worden migranten – merendeel moslims – nog sterker gezien als een groep waarmee de competitie mee aangegaan moet worden, zoals passend in het idee van extreemrechtse groepen over een naderende 'rassen- of cultuuroorlog' (zie paragraaf 1.3.). Dat sluit aan bij het recente onderzoek van Maunder, Day en White (2020) waaruit bleek dat contact voor mensen hoog in SDO bij de ene groep wel werkt en bij de andere groep niet: contact met lesbische vrouwen en homo mannen ging wel gepaard met minder vooroordelen, net als contact met Aborigines. Maar contact met mensen die schizofrenie hebben, verminderde niet de vooroordelen bij mensen hoog in SDO, terwijl dat bij mensen die laag scoren op SDO wel het geval is (Maunder, et al., 2020). Mogelijk maakt het dus uit hoe de 'outgroup' wordt gezien: als bedreigend voor de status van de eigen groep of niet. Maar hoe dat precies zit is nog niet duidelijk.

Vanwege de verschillende resultaten hebben Thomsen en Rafiqi, (2019) een meta-analyse gedaan. Ze hebben zich niet gefocust op RWA en SDO maar op politieke ideologie. Ze concluderen dat 'intergroup contact' werkt bij mensen met verschillende politieke opvattingen. Bij mensen die rechts politiek georiënteerd zijn en vinden dat de migratie beperkt moet worden, zorgt contact voor

minder weerstand tegen migratie; zo blijkt uit een meta-analyse van Thomsen en Rafiqi (2019). Echter, politieke ideologie vermindert wel degelijk het positieve effect van 'intergroup contact'. In het bijzonder oppervlakkige contacten hebben op rechtse mensen veel minder positief effect. Een vriendschap met iemand die wordt gezien als behorende tot een andere etnische groep, heeft daarentegen wel positieve effecten op zelfs extreemrechtse mensen (Thomsen & Rafiqi, 2019). Uit experimenteel onderzoek blijkt echter dat ook in een korte tijd een band kan worden opgebouwd als ware het een vriendschap en dat dit vooroordelen kan verminderen (Lytle & Levy, 2015). Maar ook in 'real life' kunnen vriendschappen ontstaan: een Australisch onderzoek toont aan dat ook de mensen die hoog scoren op RWA, contacten aangaan met mensen uit een andere etnische groep wanneer ze in een diverse wijk wonen (Brune, Asbrock, & Sibley, 2016). Maar leven in een diverse buurt kan ook zorgen voor negatieve contacten; en zowel die negatieve als positieve contacten hebben een sterk effect op mensen die hoog scoren op RWA (Van Assche, Asbrock, Dhont, & Roets, 2018).

Geconcludeerd kan worden dat een goed contact-idealiter een vriendschap of een korte versie daarvan – ook bij mensen die openlijke en sterke vooroordelen hebben, kan zorgen voor een positieve verandering. Een valkuil is oppervlakkig contact, contact via discussie of debat en negatief contact: dat kan de houding nog verder verslechteren. Mogelijk werkt dit niet ten aanzien van alle groepen. Bij groepen die gezien worden als de directe 'tegenstander in de strijd' of als zeer bedreigend, heeft dit minder effect op de doelgroep van mensen met openlijke en sterke vooroordelen.

5.2. EXTENDED CONTACT

Het zien van een vriendschap tussen een persoon uit de 'eigen groep' en een persoon uit een gediscrimineerde groep, kan zorgen voor minder discriminatie. Als iemand bevriend is met iemand uit de eigen groep die een van een vriendschap heeft met iemand uit de 'outgroup', dan kan dit vooroordelen verminderen. Bijvoorbeeld: omdat Henk bevriend is met Jeroen en Jeroen bevriend is met Ahmet, krijgt niet alleen Jeroen minder vooroordelen maar ook Henk. Dit heet 'extended contact'. Dit kan

de houding ten aanzien van mensen uit minderheidsgroepen verbeteren (Lemmer & Wagner, 2015; Turner, Hewstone, Voci, Paolini & Christ, 2007; Wright, Aron, McLaughlin-Volpe & Ropp, 1997; Zhou, Page-Gould, Aron, Moyer, & Hewstone, 2018). Echter, alleen weten dat jouw 'ingroup' vriend bevriend is met een 'outgroup' vriend is niet voldoende. Belangrijk is dat je de 'outgroup' vriend ook kent (Stark, 2019). Een belangrijke voorwaarde is dus dat Henk niet alleen Jeroen kent, maar ook Ahmet. Dat direct zien van het goede contact tussen de persoon uit je eigen groep en de persoon uit de andere groep wordt ook wel 'vicarious contact' genoemd (Vezzali, Hewstone, Capozza, Giovannini & Wölfer, 2014). Dit kan via een tv-serie of film waarin je ziet dat iemand uit je 'ingroup' bevriend is met iemand uit de 'outgroup' maar ook door het horen van verhalen en door het letterlijk observeren van het contact; dus door de goede band met eigen ogen waar te nemen. Dus als je via film, boek of in 'real life' een positieve band waarneemt tussen de persoon uit je eigen groep en de 'outgroup' en de goede relatie is 'klip en klaar' en de groepen waar de twee personen toebehoren ook, dan kan dit vooroordelen verminderen (Mazziotta, Mummendey, & Wright, 2011; Vezzali, Di Bernardo, Stathi, Visintin, & Hewstone, 2019).

SPECIFIEK VOOR MENSEN DIE STERK EN OPENLIJK DISCRIMINEREN

Dat iemands houding op deze manier veranderd kan worden kan verklaard worden doordat het denken over de normen in de eigen groep verandert; men bedenkt dat de eigen groep het oké vindt om, om te gaan met mensen uit de andere groep. Dat komt naar voren uit enquêtes onder scholieren in Noorwegen (Tezanos-Pinto, Bratt & Brown, 2010). Dit onderzoek lijkt te impliceren dat extended contact goed werkt bij mensen die belang hechten aan groepsnormen. Mensen die hoog scoren op RWA ervaren veel effect van extended contact. Zij vinden het belangrijker wat hun eigen groep vindt en zijn daarmee goed te beïnvloeden via het gedrag van mensen uit een eigen groep, zo blijkt uit verschillende onderzoeken, die samengevat worden in de review van Vezzalli (et al., 2014). Een van de onderzoeken die Vezzalli noemt is een Nederlands onderzoek naar verbanden. In deze studie onder mensen zonder migratieachtergrond over hun houding naar Turkse en Marokkaanse Nederlanders blijkt dat het kennen van meer mensen zonder migratieachtergrond die vriendschappen of goede banden hebben met Turkse en Marokkaanse Nederlanders gepaard gaat met minder vooroordelen. Voor mensen die hoog scoren op RWA was dit verband sterker. Dat betekent mogelijk dat het op hen meer effect heeft als zij iemand kennen die omgaat met Turkse en Marokkaanse Nederlanders, dan op mensen die niet dit wereldbeeld hebben (Dhont & Van Hiel, 2011). Kort gezegd verwachten de onderzoekers dat

extended contact het grootste effect heeft bij mensen die hoog scoren op RWA en zelf nog weinig contact hebben met Turkse en Marokkaanse Nederlanders (Dhont & Van Hiel, 2011). De review van Brown en Paterson (2016) sluit hier bij aan.

In lijn met deze gedachten, kunnen figuren die worden gezien als een autoriteit de effecten van 'vicarious contact' versterken (Gómez & Huici, 2008).

Geconcludeerd kan worden dat 'extended contact' of 'vicarious contact' een goede manier kan zijn om, juist bij mensen die sterk hangen aan sociale normen en autoriteit (hoog scoren op RWA), vooroordelen te verminderen. Echter onduidelijk is of deze aanpak ook werkt bij mensen die hoog scoren op SDO.

5.3. DENKBEELDIG CONTACT

Denkbeeldig contact betekent dat mensen niet echt andere mensen ontmoeten die worden gezien als behorende tot een andere groep, maar zich slechts een aantal minuten indenken een positieve ontmoeting met iemand te hebben die zij zien als behorende tot een andere groep (zie o.a. Turner, Crisp & Lambert, 2007) en zoals onder meer beschreven in de KIS publicatie 'Rainbows and Refugees' (Felten, 2016). Deze methode wordt vooral gebruikt in situaties waarbij echt contact gevaarlijk kan zijn. Dit is onder meer onderzocht voor niet-moslims die zich bedenken een gesprek te hebben met moslims (Turner & Crisp, 2010) en (zonder controlegroep) voor Turkse Cyprioten met Griekse Cyprioten (Husnu & Crisp, 2010). In een experiment van Turner, Crisp en Lambert (2007) is te zien dat wanneer heteroseksuele mannen zich voorstellen dat zij een positief gesprek hebben met iemand die homoseksueel is, zij na afloop positiever denken over homoseksuelen in vergelijking met de heteromannen die zich geen positief contact hebben voorgesteld. De mediërende factor hierbij was minder angst ten opzichte van homoseksuelen. Ook ten aanzien van andere groepen tonen diverse studies positieve resultaten. In 2014 deden Miles en Crisp een meta-analyse van meer dan 70 studies waaruit blijkt dat denkbeeldig contact over het algemeen effect heeft op attitudes, emoties, gedragsintenties en gedrag. Ook bewust gedrag kan door een interventie waarin mensen denkbeeldig de ander ontmoeten, sociaal worden naar de 'outgroup' (Meleady & Seger, 2017). Er zijn echter ook studies die geen effect vinden van

denkbeeld contact (Dermody, Jones & Cumming, 2013). Brown en Paterson constateren in hun review (2016) dat denkbeeldig contact niet het effect kan vervangen van daadwerkelijk contact. Het is dus niet ideaal, maar zinvol in die situaties waar echt contact te gevaarlijk of om een andere reden onmogelijk is.

SPECIFIEK VOOR MENSEN DIE STERK EN OPENLIJK DISCRIMINEREN

Er is onderzocht of denkbeeldig contact kan werken ten aanzien van mensen die sterk bevooroordeeld zijn. Asbrock, Gutenbrunner en Wagner (2013) vonden in twee experimentele studies dat mensen die rechts autoritair zijn (hoog scoren op RWA) minder vooroordelen kregen door contact met iemand uit een etnische minderheidsgroep, maar dat dit niet opging voor mensen die geloven in sociale hiërarchie (hoog scoren op SDO). Uit een studie van West, Hotchin en Wood (2017) komt naar voren dat denkbeeldig contact zelfs beter werkt bij mensen die sterke vooroordelen hebben. Dit is in lijn met onderzoek van West, Husnu en Lipps uit 2015. Zij zochten via denkbeeldig contact uit of de houding van heteroseksuelen in respectievelijk Cyprus en Jamaica kon worden verbeterd, beide zijn landen waar de acceptatie van homoseksualiteit erg laag is. In Cyprus was er een direct effect in vergelijking met de controlegroep van het denkbeeldig contact: de houding verbeterde en deelnemers waren eerder bereid tot een gesprek met een homoman. In Jamaica bleef de houding slecht maar wel was er een direct effect van denkbeeldig contact op sociale acceptatie van homoseksualiteit. De onderzoekers stellen daarom dat alleen denkbeeldig contact niet de ultieme oplossing biedt voor homovijandigheid of discriminatie maar dat het mogelijk een goede eerste stap is.

Denkbeeldig contact kan een belangrijke eerste stap zijn om vooroordelen te verminderen bij mensen die juist sterke vooroordelen hebben. Echter een praktische vraag blijft hier wel, hoe je er voor zorgt dat juist die mensen deel gaan nemen aan de interventie.

5.4. SOCIALE NORMEN

Een sociale norm is de perceptie van mensen van wat typisch of wenselijk is in een bepaalde groep of situatie en is sterk van invloed op hoe mensen zich gedragen (Tankard & Paluck, 2016).

Wanneer mensen denken dat de sociale norm is dat discriminatie niet hoort of niet mag, gaan ze in het algemeen proberen zich minder discriminerend te gedragen. Er zijn tal van onderzoeken die laten zien dat mensen (positief) van houding veranderen door het horen van een positieve mening van iemand uit hun eigen groep over een gestigmatiseerde groep (Blanchard et al., 1994; Crandall, Eshleman & O'Brien, 2002; Monteith, Deneen & Tooman, 1996). Belangrijk is dus dat sociale normen door iemand uit de groep zelf worden gesteld. Door sociale normen gaan mensen niet alleen anders denken, maar zich ook daadwerkelijk anders gedragen (Paluck, 2009; Van Wittenbrink & Henly, 1996; Sechrist & Milford, 2007). Communiceren wat de sociale norm is, heeft mogelijk ook een langetermijneffect: wanneer mensen de boodschap krijgen dat anderen uit hun eigen omgeving positiever denken over een bepaalde gestigmatiseerde minderheidsgroep, dan beïnvloedt dit hun houding ook nog maanden later, zo blijkt uit studies van onder meer Zitek en Hebl uit 2007 en Stangor, Sechrist en Jost uit 2001. Sociale normen communiceren heeft meer effect wanneer de huidige norm enigszins ambigu is dan wanneer deze al heel duidelijk is (Zitek & Hebl, 2007).

SPECIFIEK VOOR MENSEN DIE STERK EN OPENLIJK DISCRIMINEREN

Sociale normen hebben waarschijnlijk ook invloed op mensen die openlijk en sterk racistisch zijn. Uit een studie van Munger uit 2017 werden twitteraars (dat waren met name 'witte' mannen) die eerder racistische opmerkingen naar andere twitteraars maakten, via twitterrobots aangesproken op hun gedrag. Na twee maanden was te zien dat hun racistische opmerkingen verminderd waren, in het geval zij door andere 'witte' mannen werden aangesproken op hun racistische twitter gedrag; als het geen 'witte' mannen waren, dan werkte het niet.

Uit een ander onderzoek uit 2017 komt naar voren dat het uitmaakt waarom en hoe iemand racistisch is. Zoals beschreven in paragraaf 1 hebben zowel mensen die rechts autoritair zijn (ofwel hoog scoren op RWA), als mensen die geloven in sociale dominantie (hoog scoren op SDO), veel meer vooroordelen dan anderen. Maar mensen die hoog scoren op RWA staan redelijk positief tegenover een verbod op hatespeech, zo blijkt uit onderzoek van Bilewicz, Soral, Marchlewska en Winiewski (2017), terwijl mensen die hoog scoren op SDO, juist positief tegenover hatespeech staan en negatief ten opzichten van een verbod daarop. Dat is ook te verklaren: mensen die sterk hangen aan autoriteit zijn gevoelig voor sociale normen; zij willen zich daar graag aan houden. Een zelfde beeld komt naar voren uit een studie van Oyamoto, Fisher, Deason en Borgida (2012) waaruit blijkt dat de negatieve houding ten aanzien van migranten minder sterk wordt bij mensen die sterk hangen aan autoriteit (niet RWA

gemeten maar via een andere schaal), wanneer zij merken dat de sociale norm positief is tegenover migranten. En uit een studie van Oyamoto, Jackson, Fisher, Deason en Borgida (2017) blijkt dat mensen die sterk hangen aan autoriteit (niet RWA gemeten maar via een andere schaal), minder negatief zijn gaan denken over homo's en lesbische vrouwen in een tijd dat sociale normen ten positief veranderd zijn ten aanzien van seksuele diversiteit. Nog interessanter is dat in een studie van Roets, Au en Van Hiel (2015) is gekeken naar de situatie in Singapore waar autoriteiten juist een norm van multiculturaliteit voorschrijven. Mensen in Singapore bleken die norm ook op die manier waar te nemen; dat gold in het bijzonder voor mensen die sterk hangen aan autoriteit (hoog scoren op een groot deel van de items van RWA). Hier bestond een positief verband met een positieve houding ten aanzien van minderheidsgroepen. Sterk hangen aan autoriteit hoeft dus niet noodzakelijk samen te gaan met meer vooroordelen; het kan juist ook minder vooroordelen betekenen in het geval dat autoriteit een positieve sociale norm uitdraagt naar minderheidsgroepen (Roets et al., 2015). Concreet betekent dat, dat het stellen van sociale normen tegen discriminatie en voor multiculturaliteit of diversiteit, de houding van mensen die rechts autoritair (RWA) zijn wel degelijk kan veranderen.

Maar voor mensen die sterk geloven in sociale dominantie (ofwel hoog scoren SDO) is dat heel anders: dat zijn mensen die juist bezig zijn om actief de dominante positie van hun groep te behouden in de samenleving en op hen hebben sociale normen veel minder invloed (Bilewicz, Soral, Marchlewska, & Winiewski, 2017). Een vergelijkend onderzoek tussen landen met een sterk diversiteitsbeleid (Canada), een middelmatig diversiteit beleid (V.S.) en nauwelijks diversiteitsbeleid (Duitsland), van Guimond, (et al., 2013) leidt tot de conclusie dat ongeacht het beleid en de sociale normen in het land, overal mensen die hoog scoren op SDO, meer bevooroordeeld zijn.

Toch zijn er ook wel resultaten geboekt bij deze groep. Een experiment van Levin (et al., 2012) laat zien dat wanneer mensen de informatie krijgen dat hun mede landgenoten uitgaan van gelijkheid tussen culturen of proberen vooral hun individualiteit te benadrukken (en dus proberen niet te letten op achtergrond, maar juist te streven naar gelijkheid), dat er dan een minder sterke relatie is tussen SDO met (een aantal) vooroordelen. Dat betekent dat het er op lijkt dat mensen die hoog scoren op SDO bereid zijn om hun vooroordelen te verminderen, wanneer ze merken dat dit voor anderen in de samenleving minder belangrijk is (Levin et al., 2012) De onderzoekers merken ook op dat zij verwachten dat al hoewel deze mensen voorstander zijn van ongelijkheid, zij hierin beperkt kunnen worden door de samenleving.

Conclusie is dat mensen die openlijk racistisch zijn zeker baat kunnen hebben bij interventies gericht op het versterken van sociale normen tegen racisme. Dat geldt in het bijzonder bij mensen die hoog scoren op RWA: zij zijn juist sterk gevoelig voor sociale normen. Mensen die hoog scoren op SDO zijn duidelijk minder gevoelig voor sociale normen maar bij hen kunnen normen tegen discriminatie of voor diversiteit er voor zorgen dat zij hun vooroordelen iets minderen of deze minder ruimte krijgen.

5.5. HER-CATEGORISEREN EN SOCIALE ROLLEN

Het indelen in categorieën, in verschillende groepen, leidt tot vooroordelen zonder dat er zelfs sprake is van bijvoorbeeld competitie tussen de groepen (Gaertner, et al., 2000; Van Hiel, 2016). Het onderscheiden en indelen in groepen gaat vrijwel altijd gepaard met het in enige mate ontstaan van vooroordelen en stereotype beelden over de andere groep. Maar het risico op spanningen en racisme naar andere groepen is groter als mensen een samenleving ervaren die in hun ogen bestaat uit slechts enkele dominante groepen (bijvoorbeeld christenen en moslims), dan in een samenleving waarin erkend wordt dat mensen tot meerdere groepen kunnen behoren (Brewer, 1999).

Hoe je groepen indeelt, heeft dus invloed op vooroordelen. Een bekende theorie over vooroordelen tussen verschillende groepen is het 'common ingroup identity model' (Gaertner, Dovidio, Anastasio, Bachman, & Rust, 1993). Deze theorie stelt dat er een overstijgende groep benoemd moet worden om de scheidslijnen tussen groepen te verminderen en vooroordelen ten aanzien van mensen uit een andere groep te voorkomen. Op die manier worden mensen her-categoriseerd. Het eerste duidelijke bewijs voor deze theorie komt uit een experimentele studie van Gaertner, Mann, Murrell, Dovidio (1989). Hieruit komt naar voren dat het kan werken om mensen in nieuwe groepen in te delen als je een ander hokje wilt opheffen en vooroordelen wilt verminderen: als mensen tot een nieuwe groep gaan behoren, kunnen verschillen van de oude groep minder relevant worden en hun houding naar mensen die ze eerst zagen als 'outgroup' verbeterd worden. Kessler en Mummendey (2001) hebben 'her-categoriseren' in de praktijk bekeken. In een longitudinale studie onder West-Duitsers en Oost-Duitsers bleek dat wanneer anderen Duitsers her-categoriseerden als Duitsers in plaats van

als West of Oost, zij minder vooroordelen hadden naar de andere Duitse groep. Tegelijkertijd bleek er een keerzijde aan de medaille: degene die Duitsers meer zagen als Duitsers en niet dachten in Oost en West hadden wel meer vooroordelen naar (wat in de studie genoemd wordt) 'buitenlanders'; degene die ze zagen als niet-Duits. Een nieuw 'hokje' creëren om de vooroordelen bij het eerste 'hokje' op te heffen blijkt dus nadelen te hebben; het zorgt weer voor nieuwe vooroordelen ten aanzien van mensen die buiten het nieuwe hokje vallen. Kang en Bodenhausen, (2015) stellen in hun recente review dat het herkennen van bredere categorieën, zelfs zo breed als de categorie mens, de basis is om het denken in verschillende groepen en vooroordelen tegen te gaan.

Echter, bredere categorieën of groepen formuleren, betekent niet dat groepen als geheel afgebroken moeten worden, alleen al omdat mensen zich anders bedreigd kunnen voelen in hun identiteit (Horseny & Hogg, 2000). Dit wordt het 'mutual intergroup differentiation'-model genoemd. Dit wordt door Horseny en Hogg (2000) beschreven met een verwijzing naar Hewstone uit 1996 en Hewstone en Brown uit 1986. Hierbij wordt dus onderstreept dat de eigen groep niet bedreigd moet worden, maar dat er wel een overkoepelende groep bij kan komen. Een studie van Scroggins, Mackie, Allen en Sherman (2016) toont dit aan. In dat onderzoek wordt aangetoond dat wanneer iemand uit een andere groep óók wordt gezien als behorende tot een groep waar beide partijen toe behoren, er minder impliciete vooroordelen zijn. Volgens deze studie gaat het niet zo zeer om hokjes afbreken maar om iemand te her-categoriseren; dus iemand een nieuw hokje geven waar je samen toebehoort. Dit lijkt met name belangrijk te zijn voor die mensen die zich sterk identificeren met hun eigen groep. In het nieuwe hokje, de nieuwe categorie dus, moeten mensen zich kunnen herkennen en tegelijkertijd moet erkenning blijven voor hun 'oude' categorie, zo blijkt uit experimenteel onderzoek van Van Leeuwen, Van Knippenberg en Ellemers (2003). Hierin werd een fusie van twee bedrijven nagebootst en vooroordelen werden vergeleken met een groep waarin geen fusie plaats vond.

Geconcludeerd kan worden dat het 'common ingroup identity model' sterk onderbouwd is met empirisch bewijs. Maar de vraag is: werkt dit ook voor mensen die sterk en openlijk discrimineren?

SPECIFIEK VOOR MENSEN DIE STERK EN OPENLIJK DISCRIMINEREN

Uit een studie van Levin, Sinclair, Sidanius en Van Laar (2009) komt naar voren dat her-categoriseren mogelijk ook effect zou kunnen hebben bij mensen die sterk scoren op SDO. In deze longitudinale studies werden studenten vier jaar gevolgd en te zien is dat SDO en het onderschrijven van ongelijkheid, minder een relatie had

gedurende de jaren dat de studenten zich identificeerde met de Universiteit. Echter, het deelnemen aan een universitaire studie – in het bijzonder sociale wetenschappen – leidt tot minder SDO. Dat heeft echter niet alleen met de omgeving te maken waarin in de student verkeert, maar ook doordat de student leert dat niet zo zeer genetica maar de sociale omgeving bepalend is voor het individu (Dambrun, Kamiejski, Haddadi, & Duarte, 2009). Mogelijk zou ook het benadrukken van de ene of juist de andere categorie, SDO en RWA effecten kunnen afzwakken (Huang & Liu 2005 en Reynolds, Turner, & Haslam 2001). In die laatste studie is te zien hoe de relatie tussen RWA en vooroordelen minder sterk is wanneer er niet een bepaalde categorie / groep wordt benadrukt die relevant is voor de groep. Dus als mensen meer als individu worden aangesproken, wordt de invloed van RWA minder en worden vooroordelen van mensen die hoog scoren op RWA, minder sterk. Maar ook juist het benoemen van een overstijgende groep, zou kunnen helpen: Mohamud (2016) geeft aan dat multiculturaliteit ook een oplossing kan zijn voor wat hij 'witte angst' noemt. In superdiverse steden als Rotterdam en Amsterdam, waar de meerderheid uit minderheden bestaat, kan, mits het beleid inclusief is, ingezet worden op het ontwikkelen van een stedelijke identiteit waar iedereen in de stad zich verbonden mee kan voelen.

In lijn met onderzoeken over her-categoriseren zijn onderzoeken over sociale rollen. In onderzoek van Pratto, Tatar en Conway-Lanz (1999) werd eerst aangetoond dat mensen die hoog scoren op SDO, vaker vinden dat rechtvaardigheid betekent dat de gene die het beste is, ook het meeste zou moeten verdienen of het beste toebedeeld zou moeten krijgen, terwijl mensen die laag scoren op SDO onder rechtvaardigheid verstaan dat de mensen die het meeste hulp nodig hebben, juist meer toebedeeld zouden moeten krijgen. Echter die invloed van SDO verdwijnt wanneer mensen van sociale rol en opdracht veranderen: in het experiment krijgen deelnemers een oefening waarin zij een verstrekker van leningen spelen en moeten beslissen wie de lening krijgt. De deelnemers werden willekeurig in drie groepen verdeeld: de ene groep kreeg de opdracht om te kiezen voor de gene die het beste had gedaan, de andere groep om te kiezen voor de gene die het meeste anderen zou helpen en de controlegroep mocht helemaal zelf kiezen. Wat bleek? In de opdracht er na toen de mensen uit 'hun rol' waren gestapt, waren de mensen die sterk scoren op SDO niet meer te onderscheiden van mensen die laag scoren op SDO. Dat betekent dat mensen die sterk scoren op SDO, dus in hun rol bleven en net als de anderen vaker kozen zoals passend bij hun rol. Mensen die de opdracht hadden anderen te helpen, gingen dat daarna ook meer beschouwen als rechtvaardig, ook als ze hoog scoren op SDO.

Uit een studie van Guimond, Dambrun, Michinov en Duarte (2003) komt ook naar voren dat het veranderen van sociale rollen mensen die hoog scoren op SDO kan laten veranderen. In deze studie worden verschillende experimenten gedaan: onder meer wordt de ene groep studenten de feedback gegeven dat zij geschikt zijn voor een leidersrol en de andere groep niet. Effect is dat eerste groep hoger scoorde op SDO en op vooroordelen. In een ander experiment krijgen studenten willekeurig de rol toebedeeld van directeur of receptionist. De studenten zien dat de indeling willekeurig is maar toch scoren de studenten die de directeursrol krijgen hoger op SDO en op vooroordelen (Guimond et al., 2003). Dit is in lijn met eerder genoemd onderzoek dat SDO vooral speelt bij dominante groepen (Sidanius et al., 2000).

Het plaatsen van mensen in andere groepen of sociale rollen of hen benoemen als een andere groep, kan vooroordelen verminderen, zelfs bij mensen die hoog scoren op SDO.

5.6 HET VERMINDEREN VAN VERLIES- EN ANGSTGEVOELEN

Zoals eerder beschreven hebben veel mensen een voorkeur of zelfs 'liefde' voor hun eigen groep en hoeft dat niet noodzakelijkerwijs te betekenen dat zij afwijzend staan ten op zichten van andere groepen (Brewer, 1999). Door een toenemende etnisch-culturele diversiteit in de Nederlandse samenleving, kunnen mensen zich echter bezorgd voelen over hun eigen groep: sommige mensen hebben het gevoel dat door nieuwkomers en 'nieuwe culturen en religies' de eigen 'cultuur', tradities, normen en waarden en andere vanzelfsprekendheden onder druk komen te staan. Op het niveau van de Nederlandse samenleving spelen zorgen en verwarring over wat (nog) de Nederlandse identiteit is. Brede bezorgdheid bestaat over opvattingen die kunnen conflicteren met wat men noemt 'westerse' opvattingen, en die volgens burgers daardoor gevolgen hebben voor de tolerantie en openheid binnen de Nederlandse samenleving. Het ervaren van zulke 'verliesgevoelens' kan ertoe bijdragen dat mensen minder positief over andere groepen denken of hen zelfs vijandig bejegenen (Smeeke & Mulder, 2016; Van Wonderen & Van Kapel, 2018).

De 'terrormanagement theory' (Greenberg, Pyszczynski & Solomon, 1986) legt een relatie tussen het ervaren van doodsangst wanneer je iemand, of iets belangrijks, verliest. Het gevolg daarvan is dat mensen zich meer gaan vastklampen aan wat zij zien als hun eigen groep of cultuur, dit geeft structuur, zekerheid en een gevoel van geborgenheid en zingeving. Zo vormt de identificatie met de eigen cultuur een buffer tegen de (doods)angst (Bouckaert, 2019). Dit kan niet alleen leiden tot agressie, of de goedkeuring daarvan, maar ook tot meer vooroordelen en racisme ten opzichte van anderen.

Het gevoel van bedreiging die mensen kunnen ervaren door de komst van bijvoorbeeld nieuwkomers in de wijk, kan ook bekeken worden met de 'integrated threat theory' (Stephan & Stephan, 2000). Met deze theorie wordt, zoals eerder gesteld, onderzocht of en hoe 'ingroups' zich bedreigd voelen door 'outgroups'. Zo blijkt dat ervaren symbolische dreiging (bijvoorbeeld die van de eigen 'cultuur') onder Nederlandse jongeren gepaard gaat met vooroordelen naar moslims. Dit geldt minder bij economische dreiging, zoals het denken dat men moeilijker aan een baan komt door moslims (Velasco González, Verkuyten, Weesie & Poppe, 2008). De symbolische dreiging gaat bovendien gepaard met minder tolerantie (Noll, Poppe & Verkuyten, 2010).

SPECIFIEK VOOR MENSEN DIE STERK EN OPENLIJK DISCRIMINEREN

Mensen die weerstand ervaren tegen de multiculturele samenleving, worden in de literatuur ook wel bezorgde of 'boze burgers' genoemd. Boze burgers hebben het gevoel dat er steeds minder plaats zal zijn voor hun – Nederlandse – culturele verworvenheden, waarden, normen en tradities en dat de overheid onvoldoende doet om dit tegen te gaan (Bellaart, Broekhuizen & Van Dongen, 2016). Niet afdoen aan hun zorgen maar tegelijkertijd racisme voorkomen kan het volgende inhouden:

- **Inzetten op een passende aanpak per type boosheid:** Uit onderzoek van Bellaart (et al., 2016) komt een mogelijke aanpak naar voren waarbij de uitingen van boosheid geanalyseerd worden, de ernst ervan in wordt ingeschat plus of het gaat om af- of toename. En om wat voor type 'boze burgers' gaat het? Tip uit deze publicatie is om te proberen per type boze burger een passende aanpak uit te werken. Als het gaat om bezorgde of angstige burgers; richt dan het gesprek vooral op de maatschappelijke problemen. In het geval van structureel boze burgers (die over 'van alles' boos zijn, waarvan boosheid over de multi-culturele samenleving eerder gevolg dan oorzaak is) past eerder bijvoorbeeld een duurzame integrale wijkaanpak gericht op het versterken

van sociale cohesie. Wil je juist mensen in 'het grijze' midden versterken tegen radicalere voortrekkers? Zet dan in op het versterken en weerbaar maken van deze mensen. Wanneer het om boze burgers gaat die discriminerende uitlatingen doen of zelfs oproepen tot geweld, is het altijd belangrijk om duidelijk grenzen te communiceren (Bellaart et al., 2016). In de praktijk worden in gemeenten positieve ervaringen opgedaan met het analyseren van de bezorgdheid van burgers. Door deze bezorgdheid serieus te nemen kan er zelfs een draagvlak bij de burgers ontstaan. Een voorbeeld is Plan Einstein in de gemeente Utrecht waarin de gemeente met boze burgers in de wijk Overvecht in gesprek ging over hun bezorgdheid over de uitbreiding van een AZC. De boosheid bleek zich niet zozeer op de komst van asielzoekers te richten maar op het feit dat de wijk Overvecht volgens bewoners 'het afvoerputje' van de stad is waar alle problemen worden gedumpt en waar de bewoners zelf niets aan hebben. Naar aanleiding van de gesprekken heeft de gemeente cursussen in het AZC ook opengesteld voor buurtbewoners, waarna de boosheid over de komst van vluchtelingen aanzienlijk afnam (Geuijen et al., 2020). Deze aanpak vraagt meer onderzoek maar is zeker kansrijk.

Uit wetenschappelijk onderzoek komt naar voren dat het kan werken om bij 'boze burgers' die zich vooral zorgen maken over hun eigen groep / hun identiteit en het gevoel hebben dat hun 'eigen groep' in het nauw wordt gedreven, deze warme gevoelens voor de eigen groep te kanaliseren; om dit 'een plek te geven' zodat voorkomen wordt dat deze geuit wordt in de vorm van 'outgroup hate' (Brewer, 1999; Weisel & Böhm, 2015) zoals ook beschreven wordt in de KIS publicatie over polarisatie (Verloove et al., 2020).

- **Zet in op burgerparticipatie:** Om spanningen en conflicten te voorkomen, kan de inzet van burgerparticipatie mogelijk helpend zijn. Elferink (2016) pleit in het geval van de komst van vluchtelingen voor een aanpak die is gebaseerd op 'waardierend co-creëren' waarin burgers kunnen meebepalen waardoor hun bezorgdheid kan worden verminderd. In een vroeg stadium wordt een bijeenkomst met meerdere stakeholders georganiseerd (in dit geval o.a. gemeente, vluchtelingen, een aantal bewoners en lokale partners) om te peilen wat er leeft en vervolgens al deze partners burgers uit hun netwerk te laten interviewen. De resultaten worden geanalyseerd en gepresenteerd op een gezamenlijke

bijeenkomst waarbij afspraken worden gemaakt wat elke partner kan bijdragen (Elferink, 2016). Deze aanpak is nog niet bewezen, maar is wel al met succes toegepast in het sociale domein.

- **Zet in op het ontwikkelen van zelfvertrouwen en identiteit:** Jongeren met weinig zelfvertrouwen zouden zich volgens Hogg (in Lub, De Groot & Schaafsma, 2011) vanuit hun zoektocht naar persoonlijke waardering en groepsgevoel eerder aansluiten bij een groep met een sterke ideologie. Methoden die inzetten op weerbaarheidsversterking hebben dan ook tot doel het gevoel van eigenwaarde van mentaal kwetsbare jongeren te vergroten, om hen weerbaarder te maken tegen extreme gedachten of beïnvloeding door radicale personen. Dit type interventie kan plaatsvinden via individuele trainingen of begeleidingstrajecten, maar ook via empowermentssessies (Demant in Lub et al., 2011).
- **Luisteren naar bezorgdheid:** In de KIS publicatie over polarisatie (Verloove et al., 2020) wordt beschreven dat het kan helpen om de bezorgdheid van mensen die bang zijn iets te verliezen, serieus te nemen en met hen in gesprek te gaan. Deze aanpak is eerder uitgewerkt in het KIS-rapport 'Bezorgdheid en Veerkracht' (Van Wonderen & Van Kapel, 2017). Het raadplegen van dit rapport kan helpen om beter te begrijpen wat 'leeft' onder burgers wiens stem minder goed of vaak te horen is en om beter in te spelen op zorgen en ideeën die leven onder burgers. Hierdoor wordt tevens een meer gedifferentieerde aanpak en communicatie mogelijk, zoals het kiezen van 'de juiste toon' en herkenbare, aansprekende boodschappen. Deze aanpak is nog niet op effect onderzocht maar voorbeelden uit de gemeentelijke praktijk laten zien dat de aanpak zinvol kan zijn (vergelijk het eerder gegeven voorbeeld van Plan Einstein).
- **Erken de zorgen:** Een manier om beleidsbeslissingen uit te leggen en begrip te vergroten voor beleidsbeslissingen bijvoorbeeld omtrent asielzoekers (en daarmee mogelijk boosheid en racisme naar bepaalde bevolkingsgroepen te verminderen) is het toepassen van dilemmalogica.⁶ Dilemmalogica is een manier van communiceren over problemen met een focus op het depolariseren van de relatie tussen de overheid en burgers (Verloove et al., 2020). Het onderliggende idee is: burgers willen erkenning van hun zorgen en inzicht in de afweging die hun overheid maakt en 'common ground' ervaren. Het idee van 'common ground'

⁶ <https://www.communicatierijk.nl/vakkennis/dilemmalogica>

kan gezien worden als een gemeenschappelijke deler of overkoepelend doel. Door iets gemeen te hebben oftewel 'voor hetzelfde belang te staan' of 'voor hetzelfde doel op te komen', kunnen bestaande tegenstellingen verminderd worden (Gaertner, Dovidio, Anastasio, Bachman & Rust, 1993). Verschillen tussen partijen met een common ground worden als minder groot ervaren terwijl deze verschillen bij afwezigheid van een common ground juist benadrukt worden (Trepte & Loy, 2017). Dilemmaloga gaat ervan uit dat aan burgers inzicht moet worden gegeven in de complexiteit van de afweging van de overheid. Hiermee wordt beoogd het begrip bij burgers te vergroten en de betrouwbaarheid van de overheid te vergroten. Het creëren van begrip bij burgers draagt bij tot meer acceptatie van de gekozen beslissing. Een betrouwbare overheid is vooral helder over de eigen rol, als facilitator én als wetgever en handhaver. Het blijft een gegeven dat het uiteindelijke besluit niet iedereen zal bevallen. Geef hiervan de grenzen aan wat wel en niet mogelijk is en waarom. Deze aanpak is nog niet onderzocht op effect.

CONCLUSIES EN SAMENVATTING

Openlijk en onomwonden racisme ('blatant racism') is nog weinig onderzocht in Nederland. In deze literatuurstudie hebben we de kenmerken van openlijk en onomwonden racisme verkend. Daarbij hebben we gefocust op 'gewone burgers' (dus geen activisten) die racistische ideeën openlijk en onomwonden delen in bijvoorbeeld hun sociale omgeving of op internet. Wat zijn de motieven van plegers en wat typeert hen? Door wie of wat worden zij beïnvloed en wat zijn triggerfactoren voor het doen van openlijk racistische uitingen? Tevens hebben we onderzocht wat mogelijke aanpakken zijn om openlijk racisme te verminderen, en hoe beleidsmakers en professionals in het veld die zich richten op de aanpak van discriminatie, hier concreet mee aan de slag kunnen? Om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden zijn bijna 200 wetenschappelijke studies bestudeerd.

De onderzoeksvragen van deze literatuurstudie luiden:

1. Wat zijn kenmerken van mensen die openlijk en onomwonden racistisch zijn?
2. Wat zijn de motieven van mensen die zich openlijk en onomwonden racistisch uiten?
3. Door welke actoren of factoren worden deze individuele personen beïnvloedt/ wie of wat 'voedt' hen?
4. Wat zijn triggerfactoren waardoor onomwonden racistische overtuigingen openlijk worden geuit?
5. Wat zijn de gevolgen van openlijk en onomwonden racisme voor slachtoffers?
6. Wat zijn effectieve manieren om openlijk en onomwonden racisme te verminderen?

Bij onderzoeksvraag 1, 2 en 3 hangen de antwoorden met elkaar samen en geven we ze daarom geclusterd weer. Omdat openlijk en onomwonden racisme voortkomt uit een samenspel van individuele factoren (micro niveau), factoren in sociale context (meso niveau) én met de factoren in de samenleving (macro niveau), geven we een overzicht per niveau.

MICRONIVEAU

Op microniveau hebben we twee wereldbeelden geïdentificeerd met een verhoogd risico op openlijk en onomwonden racisme:

1. Een 'rechts autoritair' wereldbeeld (RWA) betekent dat personen heel behoudend zijn en dat zij het belangrijk vinden om autoriteiten te gehoorzamen. Het motief van deze mensen voor racistische overtuigingen en uitingen is dat zij hun eigen groep willen beschermen en zich gauw bedreigd voelen door dat wat 'vreemd' is. Of mensen die hoog scoren op RWA openlijk uiting geven aan hun vooroordelen hangt sterk af van de sociale norm; het lijkt er op dat zij met name openlijk zijn over hun vooroordelen, als dit aansluit bij de sociale normen.
2. Een wereldbeeld van 'sociale dominantie' (SDO) gaat uit van hiërarchieën tussen verschillende (o.a. etnische) groepen. Mensen met dit wereldbeeld geloven in een orde waarin dominante groepen de baas zijn en zij gemotiveerd zijn om zelf de dominante groep te blijven. Zij zien de wereld als een strijdtoneel.

Het wereldbeeld van SDO is herkenbaar in de extreemrechtse groepen die actief zijn op het internet, maar bij mensen met een RWA wereldbeeld zit dit anders: zij willen primair hun eigen groep beschermen. Zij zien de wereld niet als een strijdtoneel

maar ervaren de wereld vooral als bedreigend. Dat betekent dat mensen die hoog scoren op RWA dus juist streven naar vergaande integratie (of assimilatie) van migranten, terwijl mensen die hoog scoren op SDO, dat juist niet willen: als migranten goed integreren worden zij juist een grotere bedreiging voor mensen die hoog scoren op SDO. De RWA mensen zijn bevooroordeeld ten aanzien van andere etnische groepen omdat deze voor hun gevoel hun normen en waarden bedreigen maar de SDO mensen willen juist dat er verschillende groepen blijven bestaan en willen zelf nadrukkelijk de dominante groep blijven. Factoren die het hebben van een RWA- of SDO-wereldbeeld voorspellen, zijn onder meer de opvoedstijl van ouders met een lagere intelligentie, het ervaren van dreigingen door groepen met andere culturele, etnische of religieuze achtergronden, groepsnormen die racistische overtuigingen legitimeren en het behoren tot een dominante groep in de samenleving.

Uit onderzoeken die niet gefocust zijn op RWA en SDO komen ook andere factoren naar voren die een rol spelen in het vergroten van de kans op het hebben van openlijk racistische overtuigingen en uitingen.

- Allereerst spelen persoonsgebonden factoren een rol: lager opgeleiden, mannen en ouderen hebben vaker racistische overtuigingen dan hoger opgeleiden, vrouwen en jongeren.
- Hoewel positief persoonlijk contact met mensen uit andere culturele, etnische of religieuze groepen een belangrijke factor blijkt om vooroordelen en racisme te verminderen, kunnen negatieve persoonlijke ervaringen en vluchtige contacten er juist voor zorgen dat vooroordelen naar deze groepen worden bevestigd en racistische opvattingen over deze groepen worden bevorderd.
- Individueel mediagebruik van personen kan een rol spelen bij het ontstaan van racistische opvattingen. Personen die weinig mogelijkheden hebben tot persoonlijke contacten met mensen uit andere culturele, etnische of religieuze groepen, halen hun informatie over deze groepen vaker uit de media en het internet. Incident gedreven en negatieve berichtgeving in de media over bevolkingsgroepen bevordert het ontstaan van racistische overtuigingen. Studies laten zien dat bij personen die hun kennis over andere groepen uit de media en van internet halen, de beeldvorming over deze groepen negatiever is dan bij personen die deze kennis opdoen door persoonlijk contact.
- Verder blijkt dat woonomgeving er toe doet: in niet-stedelijke gebieden waar de diversiteit van bevolkingsgroepen beperkt is, is er soms sprake van méér racisme dan in

stedelijke gebieden. Dat kan onder meer verklaard worden uit het feit dat er minder contactmogelijkheden zijn dan in de grote steden vanwege minder personen met een migratieachtergrond, een grotere invloed van (negatieve) berichtgeving in de media en een grotere rol van mening vrienden en ouders en sociale norm.

- Tot slot zijn andere risicofactoren op microniveau voor openlijk en omwonden racisme: een negatieve economische situatie en een gepercipieerde achterstelling (het gevoel hebben minder kansen te krijgen), het hebben van een sterke identificatie met de nationale identiteit en het ervaren van economische dreiging door de aanwezigheid van andere groepen.

Twee profielen kunnen worden onderscheiden van personen die bereid zijn tot openlijk negatieve (racistische) acties tegenover mensen met andere culturen of achtergrond dan zichzelf: (1) personen die vooral veel oppervlakkige en negatieve contacten hebben met personen uit andere groepen die ze niet persoonlijk kennen; (2) personen die juist zelden of nooit mensen uit andere groepen tegenkomen in hun omgeving en hun beeldvorming primair baseren op berichtgeving in de media en op internet. Dit zijn vaak personen uit een niet-stedelijke woonomgeving.

MESONIVEAU

Groepsdynamiek en sociale normen in groepen kunnen openlijk racistische uitingen 'triggeren'. Dit kan personen betreffen die zelf al racistische overtuigingen hebben en zich door de context en sociale norm 'vrij' voelen om deze uiten, of personen zonder sterke racistische overtuigingen die meegaan in de dynamiek van de groep.

- Naarmate mensen in de omgeving van personen, zoals familie en vrienden, positiever of negatiever denken over andere groepen, hebben mensen zelf ook een positievere of negatievere attitude tegenover die groepen. Dit kan worden verklaard vanuit de aanwezigheid van meer of minder tolerante sociale normen. Wanneer mensen zien dat leden van hun eigen groep positieve/negatieve oordelen of contacten hebben met een andere groep, wordt hiermee een tolerante of juist intolerante sociale norm gesteld.
- Racistische uitingen kunnen ook worden gedaan door mensen die niet per se diepgewortelde of sterke racistische overtuigingen hebben maar meegaan met de groep. Denk aan groepen waarin groepsdynamiek een belangrijke rol speelt (zoals bij voetbalsupporters), jongeren die ruzie krijgen op school, in de wijk of bij het uitgaan, en groepen

jongeren (mat name in dorpen) met sterke sociale groepsverbanden waarbinnen een negatieve basisnorm speelt naar mensen met een migratieachtergrond.

- In ruzies met mensen met andere culturele, etnische of religieuze achtergronden die bij de start over iets heel anders gaan dan afkomst of religie, kunnen wel racistische uitspraken (schelden) over afkomst en religie instrumenteel worden gebruikt om de 'ander' harder te kunnen treffen.

Andere triggerfactoren voor het uiten van openlijk en onomwonden racisme zijn volgens studies:

- de anonieme context van online chat en discussiegroepen en Twitter, waarin een gebrek aan nuance en dus ferme uitspraken mogelijk zijn, de sociale norm is;
- negatieve berichtgeving naar aanleiding van incidenten (lokaal, nationaal of internationaal) en
- oproepen van politici of opiniemakers op (sociale) media.

MACRONIVEAU

Racisme is bij uitstek een maatschappelijk probleem. Het hebben van sterke en openlijke vooroordelen ten aanzien van bepaalde groepen is in Nederland zo wijdverspreid dat het problematisch is om deze alleen toe te schrijven aan specifieke individuen en groepen. Op macroniveau – het niveau van de samenleving – gaat het onder meer om de sociale normen in de samenleving.

- Studies laten zien dat in de afgelopen jaren de sociale norm in Nederland onder druk is komen te staan ten aanzien van mensen met een migratieachtergrond. Het lijkt dat openlijk racistische opvattingen minder taboe zijn geworden.
- Negatieve houdingen ten aanzien van migranten lijken beïnvloed te worden door de groeiende activiteit en invloed vanuit extreemrechtse groepen die via internet proberen om actief de sociale normen te veranderen ten aanzien van extreemrechtse en racistische opvattingen. Waardoor deze meer 'mainstream' worden, en gezien worden als 'gewone' politieke opvattingen.
- De angst bij een deel van de Nederlanders dat 'witte' mensen een minderheid dreigt te worden in eigen land door de komst van migranten en de angst dat door migratie de eigen positie en cultuur onder druk komen te staan, kunnen eveneens bijdragen aan racistische sentimenten. Het gevoel van verlies van cultuur of bedreigd te worden

door 'andere culturen' lijkt een grotere rol te spelen dan het gevoel van economische dreiging. In een slechtere economie nemen vooroordelen wel vaak toe maar de angst om de eigen cultuur te verliezen lijkt toch een belangrijkere factor die openlijke en onomwonden racisme versterkt dan de angst om werk of voorzieningen te verliezen. Daarbij is het belangrijk dat het vooral gaat om een gevoel van verlies, achterstand of bedreiging; er hoeft in de samenleving zeker niet daadwerkelijk sprake te zijn van verlies, achterstand of dreiging bij de dominante groep om openlijk en onomwondene racisme te laten toenemen.

- In de politiek en media worden de laatste jaren in toenemende mate polariserende uitspraken gedaan door politici en opiniemakers over groepen met bepaalde culturele, etnische of religieuze achtergronden. Ook dat kan bijdragen aan meer racistische opvattingen bij de bevolking.

GEVOLGEN VOOR SLACHTOFFERS (ONDERZOEKSVRAAG 4)

Discriminatie ervaren (in subtiele vorm of juist in heel openlijke vorm) heeft ernstige negatieve gevolgen voor onder meer de gezondheid van mensen. Ook verslechtert het de positie van de mensen op de arbeidsmarkt. Tevens kan het er voor zorgen dat mensen gevoelens krijgen van zich niet thuis voelen in het eigen land. Als het gaat om de eigen gezondheid, zijn die gevolgen enigszins te verminderen door goede coping strategieën. Wat precies goede strategieën zijn, is niet helemaal duidelijk; het hangt onder meer van de situatie en de persoon. Wel is duidelijk dat onder meer zelfvertrouwen en zelfacceptatie kunnen helpen bij een betere omgang met discriminatie.

EFFECTIEVE MANIEREN OM OPENLIJK EN ONOMWONDEN RACISME TE VERMINDEREN (ONDERZOEKSVRAAG 5)

Er zijn diverse aanpakken die openlijke en onomwonden vooroordelen kunnen verminderen. We hebben hierbij in het bijzonder gekeken naar mensen die rechts autoritair (RWA) zijn ingesteld en mensen die geloven in sociale dominantie (SDO), omdat zij een risicogroep vormen voor openlijke en onomwonden racisme. Uit de wetenschappelijke literatuur blijkt dat het volgende kan werken voor deze groepen:

1. **Het aangaan van denkbeeldig contact.** Dat betekent dat bijvoorbeeld een niet islamitisch persoon die deze sterke vooroordelen heeft ten aanzien van moslims, de opdracht krijgt om zich in te beelden dat hij of zij een goed gesprek heeft met iemand die moslim is. Dit is een praktische oefening die bijvoorbeeld gedaan kan worden in het onderwijs.

2. **Echt contact:** Ondanks de sterke vooroordelen, kan het aangaan van contact met mensen met andere culturele, religieuze of etnische achtergronden toch aan te raden zijn: met name voor mensen die hoog scoren op RWA kan dit in enige mate vooroordelen verminderen. Het moet dan wel gaan om contact waarin de sterk bevooroordeelde persoon zich leert in te leven in de ander. Korte oppervlakkige contacten of gesprekken waarin alleen standpunten worden gedeeld, werken waarschijnlijk juist niet of averechts.

3. **Sociale normen veranderen:** Essentieel is dat sociale normen veranderen, bijvoorbeeld door het openlijk afkeuren van discriminatie, vooral vanuit de 'eigen groep'. Bijvoorbeeld: 'witte' mensen die discriminatie van 'zwarte' mensen afkeuren of niet moslims die discriminatie van moslims afkeuren. Vooral voor mensen die hoog scoren op RWA zijn deze normen zeer bepalend voor hun vooroordelen. Het is aannemelijk dat een omgeving met positieve normen ten aanzien van minderheidsgroepen, zorgt voor minder vooroordelen bij mensen die hoog scoren op RWA en mogelijk ook bij mensen die hoog scoren op SDO.

4. **Het zien van een vriendschap:** Het zien van een vriendschap tussen iemand uit de eigen groep en uit de andere groep ('extended contact') kan vooroordelen bij RWA mensen veranderen doordat hierdoor er een positieve sociale norm wordt gesteld. Mogelijk werkt dit ook bij mensen die hoog scoren op SDO maar deze groep is duidelijk minder te veranderen door sociale normen.

5. **Her-categoriseren en sociale rollen:** Wat mogelijk werkt bij mensen die hoog scoren op SDO is hen een andere rol of groep te geven. Wanneer zij een juist ondergeschikte positie krijgen toebedeeld, heeft SDO minder invloed of neemt het zelfs af. Ook behoren tot een groep met meer gelijkheidsnormen kan de invloed van SDO verminderen. Tevens kunnen vooroordelen tijdelijk minder tot uiting komen door het benadrukken van een gezamenlijke groepsidentiteit (een gedeelde groepsidentiteit bijvoorbeeld als Nederlander met ruimte voor verschillen) of juist individualiteit.

6. **Verminderen van angst- en verliesgevoelens:** dit lijkt een voor de hand liggende strategie voor het verminderen van openlijk racisme maar er is nog minder onderzoek over wat hierbij een precieze effectieve aanpak is. In ieder geval zijn er aanwijzingen dat inzetten op het verminderen van angst zinvol is, omdat dit een belangrijke oorzaak is van racisme. Mogelijke methoden die we beschrijven om

angst- en verliesgevoelens (en bezorgdheid en boosheid) te verminderen zijn:

- inzetten op een passende aanpak per type boosheid;
- inzetten op burgerparticipatie;
- inzetten op het ontwikkelen van zelfvertrouwen en identiteit;
- identificeren van bezorgdheid van burgers en deze erkennen;
- erkennen van zorgen;
- toepassen van dilemmalogica.

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D. J., & Sanford, N. (1950). *The authoritarian personality*. New York, NY: Harper
- Akrami, N., Ekehammar, B., Bergh, R., Dahlstrand, E., & Malmsten, S. (2009). Prejudice: The person in the situation. *Journal of Research in Personality*, 43(5), 890-897.
- Allport, G.W. (1954/1979). *The Nature of Prejudice*. Boston: Beacon Press.
- Altemeyer, B. (1998). The other 'authoritarian personality'. In *Advances in experimental social psychology* (Vol. 30, pp. 47-92). Academic Press.
- Anderson, B. (2006). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York: Verso
- Anderson, J., & Ferguson, R. (2018). Demographic and ideological correlates of negative attitudes towards asylum seekers: A meta-analytic review. *Australian journal of psychology*, 70(1), 18-29.
- Andriessen, I., Fernee, H. & Wittebrood, K. (2014), *Ervaren discriminatie in Nederland*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (b)
- Asbrock, F., Christ, O., Duckitt, J., & Sibley, C. G. (2012). Differential effects of intergroup contact for authoritarians and social dominators: A dual process model perspective. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38(4), 477-490.
- Asbrock, F., Gutenbrunner, L., & Wagner, U. (2013). Unwilling, but not unaffected—Imagined contact effects for authoritarians and social dominators. *European Journal of Social Psychology*, 43(5), 404-412.
- Barker, D. J., Eriksson, J. G., Forsén, T., & Osmond, C. (2002). Fetal origins of adult disease: strength of effects and biological basis. *International Journal of Epidemiology*, 31(6), 1235-1239.
- Barlow, F. K., Paolini, S., Pedersen, A., Hornsey, M. J., Radke, H. R., Harwood, J., ... & Sibley, C. G. (2012). The contact caveat: Negative contact predicts increased prejudice more than positive contact predicts reduced prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38(12), 1629-1643.
- Bekhuis, H., Ruiter, S. & Coenders, M. (2009). Xenofobie onder jongeren: de invloed van interetnisch contact. *Mens & Maatschappij*, 84 (1), 72-102.
- Bellaart, H., Broekhuizen, J., & Dongen, S. van (2016). *Boze Burgers. Omgaan met weerstand tegen de multiculturele samenleving*. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.
- Ben-Shlomo, Y., & Kuh, D. (2002). A life course approach to chronic disease epidemiology: conceptual models, empirical challenges and interdisciplinary perspectives. *International Journal of Epidemiology*, 31(2), 285-293.
- Bilewicz, M., Soral, W., Marchlewska, M., & Winiewski, M. (2017). When authoritarians confront prejudice. Differential effects of SDO and RWA on support for hate-speech prohibition. *Political Psychology*, 38(1), 87-99.
- Blanchard, F. A., Crandall, C. S., Brigham, J. C., & Vaughn, L. A. (1994). Condemning and condoning racism: A social context approach to interracial settings. *Journal of Applied Psychology*, 79(6), 993.
- Blommaert, L., Coenders, M., & Van Tubergen, F. (2014). Discrimination of Arabicnamed applicants in the Netherlands: An internet-based field experiment examining different phases in online recruitment procedures. *Social forces*, 92(3), 957-982.

- Bouckaert, S. (2019, 23 september). Drie manieren om te interveniëren bij polarisatie. Geraadpleegd op 20 maart 2020, van https://bouckaert.nu/drie-mogelijke-interventies-bij-polarisatie/#Hoe_ontstaat_polarisatie
- Bouma, S. & Ruig, L. de (2015). Moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs: een onderzoek onder docenten. Zoetermeer: Panteia.
- Bovens, M., Dekker, P. & Tiemeijer, W. (red.) (2014). Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid.
- Brewer, M. B. (1999). The psychology of prejudice: Ingroup love and outgroup hate?. *Journal of social issues*, 55(3), 429-444.
- Brondolo, E., Ver Halen, N. B., Pencille, M., Beatty, D., & Contrada, R. J. (2009). Coping with racism: A selective review of the literature and a theoretical and methodological critique. *Journal of behavioral medicine*, 32(1), 64-88.
- Brown, R., & Paterson, J. (2016). Indirect contact and prejudice reduction: limits and possibilities. *Current Opinion in Psychology*, 11, 20-24.
- Brune, A., Asbrock, F., & Sibley, C. G. (2016). Meet your neighbours. Authoritarians engage in intergroup contact when they have the opportunity. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 26(6), 567-580.
- Broekroelofs, R. Felten, H., Van de Kamp, J. (2020) Opgroeien zonder vooroordelen. Wat werkt in het verminderen van vooroordelen en discriminatie onder kinderen op de basisschool? Utrecht: Kennisplatform Integratie en Samenleving
- Carriere, K. R., Hallahan, A., & Moghaddam, F. M. (2020). The effect of perceived threat on human rights: A meta-analysis. *Group Processes & Intergroup Relations*, 1368430220962563.
- Charkaoui, N. (2019) Racisme: over wonden en veerkracht. BGERchem: EPO
- Chiswick, B. R., & Wang, Z. (2016). Social contacts, Dutch language proficiency and immigrant economic performance in the Netherlands: a longitudinal study.
- Choma, B. L., & Hanoach, Y. (2017). Cognitive ability and authoritarianism: Understanding support for Trump and Clinton. *Personality and Individual Differences*, 106, 287-291.
- Christ, O., Schmid, K., Lolliot, S., Swart, H., et al., (2011). Contextual effect of positive intergroup contact on outgroup prejudice. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(11), 3996-4000
- Cichocka, A., Dhont, K., & Makwana, A. P. (2017). On self-love and outgroup hate: Opposite effects of narcissism on prejudice via social dominance orientation and right-wing authoritarianism. *European Journal of Personality*, 31(4), 366-384.
- Coenders, M., Lubbers, M., te Grotenhuis, M., Thijs, P., & Scheepers, P. (2015). Trends in ethnocentrische reacties onder de Nederlandse bevolking, 1979-2012. *Mens en maatschappij*, 90(4), 405-433.
- Coenders, M., Lubbers, M., Scheepers, P., & Verkuyten, M. (2008). More than two decades of changing ethnic attitudes in the Netherlands. *Journal of Social Issues*, 64(2), 269-285.
- Cornelis, I., & Van Hiel, A. (2015). Extreme-right voting in Western Europe: The role of social-cultural and antiegalitarian attitudes. *Political Psychology*, 36(6), 749-760.
- Crandall, C. S., Eshleman, A., & O'Brien, L. (2002). Social norms and the expression and suppression of prejudice: the struggle for internalization. *Journal of personality and social psychology*, 82(3), 359.
- Crandall, C. S., Miller, J. M., & White, M. H. (2018). Changing norms following the 2016 US presidential election: The Trump effect on prejudice. *Social Psychological and Personality Science*, 9(2), 186-192.
- Croucher, S. M. (2013). Integrated threat theory and acceptance of immigrant assimilation: An analysis of Muslim immigration in Western Europe. *Communication Monographs*, 80(1), 46-62.
- Croucher, S., Galy-Badenas, F., & Routsalainen, M. (2014). Host culture acceptance, religiosity, and the threat of Muslim immigration: An integrated threat analysis in Spain. *Journal of Intercultural Communication*, 15(35).
- Croucher, S. M., Nguyen, T., & Rahmani, D. (2020). Prejudice toward Asian Americans in the COVID-19 pandemic: the effects of social media use in the United States. *Frontiers in Communication*, 5, 39.
- Cutts, D., Goodwin, M., Hewstone, M., & Lolliot, S. (2015). Intergroup Friendship, the Far Right and Attitudes toward Immigration and Islam. *Research Gate*, 1-41.

- Dambrun, M., Kamiejski, R., Haddadi, N., & Duarte, S. (2009). Why does social dominance orientation decrease with university exposure to the social sciences? The impact of institutional socialization and the mediating role of 'geneticism'. *European Journal of Social Psychology*, 39(1), 88-100.
- Day, M. & Badou, M. (2019) Geboren en getogen. Kwalitatief onderzoek naar de identiteitsbeleving en gevoelens van binding van jongeren met een migratieachtergrond van de tweede en derde generatie. Utrecht: Kennisplatform Integratie en Samenleving
- Dekker, H. & Noll, J. van der (2011). Islamophobia and anti-Semitism and their explanations. 6th General Conference of the European Consortium of Political Research (ECPR).
- Den Ridder, J. Andriessen, I. Dekker, P. (2017) Burgerperspectieven 2017/ 2. Kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- De Bruijn, Y., Amoureux, C., Emmen, R. A., & Mesman, J. (2020). Interethnic Prejudice Against Muslims Among White Dutch Children. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 51(3-4), 203-221
- De Koning, M. (2016). 'You Need to Present a Counter-Message': The Racialisation of Dutch Muslims and Anti-Islamophobia Initiatives. *Journal of Muslims in Europe*, 5(2), 170-189.
- Dermody, N., Jones, M. K., & Cumming, S. R. (2013). The failure of imagined contact in reducing explicit and implicit out-group prejudice toward male homosexuals. *Current Psychology*, 32(3), 261-274.
- De Tezanos-Pinto, P., Bratt, C., & Brown, R. (2010). What will the others think? In-group norms as a mediator of the effects of intergroup contact. *British Journal of Social Psychology*, 49(3), 507-523.
- Devine, P. G., Plant, E. A., Amodio, D. M., Harmon-Jones, E., & Vance, S. L. (2002). The regulation of explicit and implicit race bias: the role of motivations to respond without prejudice. *Journal of personality and social psychology*, 82(5), 835.
- Duckitt, J. (2001). A dual-process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. In *Advances in experimental social psychology* (Vol. 33, pp. 41-113). Academic Press.
- Duckitt, J., & Fisher, K. (2003). The impact of social threat on worldview and ideological attitudes. *Political Psychology*, 24(1), 199-222.
- Duriez, B., Soenens, B., & Vansteenkiste, M. (2007). In search of the antecedents of adolescent authoritarianism: The relative contribution of parental goal promotion and parenting style dimensions. *European Journal of Personality: Published for the European Association of Personality Psychology*, 21(4), 507-527.
- Dhont, K., & Van Hiel, A. (2009). We must not be enemies: Interracial contact and the reduction of prejudice among authoritarians. *Personality and Individual Differences*, 46(2), 172-177.
- Dhont, K., & Van Hiel, A. (2011). Direct contact and authoritarianism as moderators between extended contact and reduced prejudice: Lower threat and greater trust as mediators. *Group Processes & Intergroup Relations*, 14(2), 223-237.
- Di Stasio, V., Lancee, B., Veit, S., & Yemane, R. (2019). Muslim by default or religious discrimination? Results from a cross-national field experiment on hiring discrimination. *Journal of Ethnic and Migration studies*, 1-22.
- Dovidio, J. F., Kawakami, K., & Gaertner, S. L. (2002). Implicit and explicit prejudice and interracial interaction. *Journal of personality and social psychology*, 82(1), 62.
- Dunbar, E., & Simonova, L. (2003). Individual difference and social status predictors of anti-Semitism and racism US and Czech findings with the prejudice/tolerance and right wing authoritarianism scales. *International Journal of Intercultural Relations*, 27(5), 507-523.
- Dunning, E. E. (1999). *Sport matters: Sociological Studies of Sport, Violence and Civilisation*. Oxford: Taylor & Francis Ltd.
- Doosje, B., Spears, R., Ellemers, N., & Koomen, W. (1999). Perceived group variability in intergroup relations: The distinctive role of social identity. *European review of social psychology*, 10(1), 41-74.
- Earle, M., & Hodson, G. (2019). Right-wing adherence and objective numeracy as predictors of minority group size perceptions and size threat reactions. *European Journal of Social Psychology*, 49(4), 760-777.
- Elferink, J. (2016). <http://www.kis.nl/artikel/opvang-vluchtelingen-6-stappen-om-spanning-de-gemeente-te-voorkomen>
- End, M. (2012). History of Antigypsyism in Europe: The Social Causes. *New Faces of Antigypsyism in Modern Europe*, 7.

- Erisen, C., & Kentmen-Cin, C. (2017). Tolerance and perceived threat toward Muslim immigrants in Germany and the Netherlands. *European Union Politics*, 18(1), 73-97.
- Felten, H. (2016). *Rainbows & Refugees: Verkennend onderzoek naar wat werkt bij het vergroten van de acceptatie van LHBT onder vluchtelingen*. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.
- Felten, H., Broekroelofs, R., & van de Kamp, J. (2020, oktober). Opgroeien zonder vooroordelen. Wat werkt in het verminderen van vooroordelen en discriminatie onder kinderen op de basisschool? Kennisplatform Integratie & Samenleving
- Felten, H., Emmen, M., Keuzenkamp, S. (2016) Do the right thing: De plausibiliteit van interventies voor vergroting van acceptatie van homoseksualiteit. Utrecht: Movisie
- Felten, H., Taouanza, I., Broekroelofs, R. (2018) Meerdere vliegen in een klap: Onderzoek naar hoe verschillende vormen van discriminatie tegelijkertijd te verminderen zijn. Utrecht: Kennis Platform Integratie en Samenleving
- Felten, H., Taouanza, I., Broekroelofs, R., Vijlbrief, A., Cankor, E. (2018) Wat werkt dossier discriminatie verminderen. Utrecht: Kennis Platform Integratie en Samenleving
- Fox, J., Cruz, C., Young Lee, J. (2015). Perpetuating online sexism offline: Anonymity, interactivity, and the effects of sexist hashtags on social media. *Computers in Human Behavior*, 52, pp. 436–442
- Fraley, R. C., Griffin, B. N., Belsky, J., & Roisman, G. I. (2012). Developmental antecedents of political ideology: A longitudinal investigation from birth to age 18 years. *Psychological science*, 23(11), 1425-1431.
- Gaertner, S. L., Dovidio, J. F., Banker, B. S., Houlette, M., Johnson, K. M., & McGlynn, E. A. (2000). Reducing intergroup conflict: From superordinate goals to decategorization, recategorization, and mutual differentiation. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 4(1), 98.
- Gans, E. E. (2003). *De Joodse almacht. Hedendaags antisemitisme*. Vrij Nederland, 29.
- Gatto, J., & Dambrun, M. (2012). Authoritarianism, social dominance, and prejudice among junior police officers. *Social Psychology*.
- Gawronski, B., Brochu, P. M., Sritharan, R., & Strack, F. (2012). Cognitive consistency in prejudice-related belief systems: Integrating old-fashioned, modern, aversive and implicit forms of prejudice. *Cognitive consistency: A fundamental principle in social cognition*, 369-389.
- Gómez, Á., & Huici, C. (2008). Vicarious intergroup contact and the role of authorities in prejudice reduction. *The Spanish Journal of Psychology*, 11(1), 103-114.
- Guijen, G., Oliver, C., Dekker R. (2020). Local Innovation in the Reception of Asylum Seekers in the Netherlands: Plan Einstein as an Example of Multi-level and Multi-sector Collaboration. In: *Geographies of Asylum in Europe and the Role of European Localities* (pp.245-260)
- Green, E. G., Sarrasin, O., Baur, R., & Fasel, N. (2016). From stigmatized immigrants to radical right voting: A multilevel study on the role of threat and contact. *Political Psychology*, 37(4), 465-480.
- Harrell, J. P., Hall, S., & Taliaferro, J. (2003). Physiological responses to racism and discrimination: An assessment of the evidence. *American journal of public health*, 93(2), 243-248.
- Heaven, P. C., Ciarrochi, J., & Leeson, P. (2011). Cognitive ability, right-wing authoritarianism, and social dominance orientation: A five-year longitudinal study amongst adolescents. *Intelligence*, 39(1), 15-21.
- Hello, E., Scheepers, P., & Gijsberts, M. (2002). Education and ethnic prejudice in Europe: explanations for cross-national variances in the educational effect on ethnic prejudice. *Scandinavian journal of educational research*, 46(1), 5-24.
- Hewstone, M., & Hamberger, J. (1999). Perceived variability and stereotype change. *Journal of Experimental Social Psychology*, 36, 103-124.
- Hiel, A. V., & Mervielde, I. (2005). Authoritarianism and social dominance orientation: Relationships with various forms of racism. *Journal of Applied Social Psychology*, 35(11), 2323-2344.
- Hing, L. S. S., & Zanna, M. P. (2010). Individual differences. *The SAGE handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination*, 163-178.
- Huijnk, W., & Andriessen, I. (2016). *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland*

op acht terreinen nader bekeken. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

Husnu, S., & Crisp, R. J. (2010). Elaboration enhances the imagined contact effect. *Journal of Experimental Social Psychology*, 46(6), 943-950.

Hodson, G. (2008). Interracial prison contact: The pros for (socially dominant) cons. *British Journal of Social Psychology*, 47(2), 325-351.

Hodson, G. (2011). Do ideologically intolerant people benefit from intergroup contact?. *Current Directions in Psychological Science*, 20(3), 154-159.

Hofmann, W., Gawronski, B., Gschwendner, T., Le, H., & Schmitt, M. (2005). A meta-analysis on the correlation between the Implicit Association Test and explicit self-report measures. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31(10), 1369-1385.

Huang, L. L., & Liu, J. H. (2005). Personality and social structural implications of the situational priming of social dominance orientation. *Personality and Individual Differences*, 38(2), 267-276.

Ikram, M. U. Z. (2016). Social determinants of ethnic minority health in Europe. 9789402802191.

IPOS (2016) Perils of perception: A 40 country study. <https://www.ipsos.com/sites/default/files/2016-12/Perils-of-perception-2016.pdf>

Jetten, J., Mols, F., & Postmes, T. (2015). Relative deprivation and relative wealth enhances anti-immigrant sentiments: The v-curve re-examined. *PloS one*, 10(10), e0139156.

Jouwe, N. (2015). Gevangen in een paradox: racisme in Nederland. *Waardenwerk*, 62, 10-23.

Klauer, K. C., Hölzenbein, F., Calanchini, J., & Sherman, J. W. (2014). How malleable is categorization by race? Evidence for competitive category use in social categorization. *Journal of personality and social psychology*, 107(1), 21.

Klingeren, M. van, Boomgaarden, H.G. & Vliegenthart, R. (2014). Real World is Not Enough: The Media as an Additional Source of Negative Attitudes Toward Immigration, Comparing Denmark and the Netherlands. *European Sociological Review* 31(3), 268–283.

Kteily, N. S., Hodson, G., Dhont, K., & Ho, A. K. (2019). Predisposed to prejudice but responsive to intergroup contact? Testing the unique benefits of intergroup contact across different types of individual differences. *Group Processes & Intergroup Relations*, 22(1), 3-25.

Kteily, N. S., Sidanius, J., & Levin, S. (2011). Social dominance orientation: Cause or 'mere effect'? Evidence for SDO as a causal predictor of prejudice and discrimination against ethnic and racial outgroups. *Journal of Experimental Social Psychology*, 47(1), 208-214.

Koopmans, R. (1996). Explaining the rise of racist and extreme right violence in Western Europe: Grievances or opportunities?. *European Journal of Political Research*, 30(2), 185-216.

Koopmans, R. (Ed.). (2005). *Contested citizenship: Immigration and cultural diversity in Europe* (Vol. 25). U of Minnesota Press.

Kulmatycki, L. (2013). Sports Arena vs. Crowd Psychology: A Psychosocial Analysis of Polish Football Fans' Participation in UEFA EURO 2012. *Baltic Journal of Health and Physical Activity*, 5, 1, 70-76

Kunuroglu, F., Yagmur, K., Van De Vijver, F. J., & Kroon, S. (2018). Motives for Turkish return migration from Western Europe: home, sense of belonging, discrimination and transnationalism. *Turkish Studies*, 19(3), 422-450.

Kunda, Z., & Oleson, K. C. (1995). Maintaining stereotypes in the face of disconfirmation: Constructing grounds for subtyping deviants. *Journal of personality and social psychology*, 68(4), 565.

Lachhab, F.Z. & Vorthoren, M.H. (2016). *Islamofobie in zicht*. Rotterdam: Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond.

Lancee, B. (2010). The economic returns of immigrants' bonding and bridging social capital: The case of the Netherlands. *International Migration Review*, 44(1), 202-226.

Lemmer, G., & Wagner, U. (2015). Can we really reduce ethnic prejudice outside the lab? A meta-analysis of direct and indirect contact interventions. *European Journal of Social Psychology*, 45(2), 152-168.

Levin, S., Sinclair, S., Sidanius, J., & Van Laar, C. (2009). Ethnic and University Identities across the College Years: A Common

- In-Group Identity Perspective. *Journal of Social Issues*, 65(2), 287-306.
- Levin, S., Matthews, M., Guimond, S., Sidanius, J., Pratto, F., Kteily, N., ... & Dover, T. (2012). Assimilation, multiculturalism, and colorblindness: Mediated and moderated relationships between social dominance orientation and prejudice. *Journal of Experimental Social Psychology*, 48(1), 207-212.
- Lub, V., Groot, N. de, & Schaafsma, J. (2019). Polarisatie en radicalisering. De onderbouwing van sociale interventies getoetst. Utrecht: Movisie.
- Lubbers, M., & Scheepers, P. (2019). Het zijn aardige mensen, maar liever niet als burenen...: Veranderingen in sociale distantie tegenover migranten, moslims en 'zigeuners' in Nederland in de periode 1990-2017. *Mens en maatschappij*, 94(4), 459-481.
- Malik, M. (2009). Anti-Muslim prejudice in the West, past and present: An introduction. *Patterns of Prejudice*, 43(3-4), 207-212.
- Major, B., Blodorn, A., & Major Blascovich, G. (2018). The threat of increasing diversity: Why many White Americans support Trump in the 2016 presidential election. *Group Processes & Intergroup Relations*, 21(6), 931-940.
- Manzi, C., Roccato, M., Paderi, F., Vitrotti, S., & Russo, S. (2017). The social development of right-wing authoritarianism: The interaction between parental autonomy support and societal threat to safety. *Personality and Individual Differences*, 109, 1-4.
- Maunder, R. D., Day, S. C., & White, F. A. (2020). The benefit of contact for prejudice-prone individuals: The type of stigmatized outgroup matters. *The Journal of social psychology*, 160(1), 92-104.
- Mazziotta, A., Mummendey, A., & Wright, S. C. (2011). Vicarious intergroup contact effects: Applying social-cognitive theory to intergroup contact research. *Group Processes & Intergroup Relations*, 14(2), 255-274.
- McCourt, K., Bouchard Jr, T. J., Lykken, D. T., Tellegen, A., & Keyes, M. (1999). Authoritarianism revisited: Genetic and environmental influences examined in twins reared apart and together. *Personality and Individual Differences*, 27(5), 985-1014.
- McCauley, C., Leuprecht, C., Hataley, T., Winn, C., & Biswas, B. (2011). Tracking the war of ideas: A poll of Ottawa Muslims. *Terrorism and Political Violence*, 23(5), 804-819.
- McGilloway, A., Ghosh, P., & Bhui, K. (2015). A systematic review of pathways to and processes associated with radicalization and extremism amongst Muslims in Western societies. *International review of psychiatry*, 27(1), 39-50.
- Meleady, R., & Seger, C. R. (2017). Imagined contact encourages prosocial behavior towards outgroup members. *Group Processes & Intergroup Relations*, 20(4), 447-464.
- Meng, C., van Broekhoven, K., Sijbers, E., & Huijgen, T. (2016). Schoolverlaters tussen onderwijs en arbeidsmarkt 2015. (ROA Reports; No. 002). Maastricht: Research Centre for Education and the Labour Market.
- Michinov, N., Dambrun, M., Guimond, S., & Méot, A. (2005). Social dominance orientation, prejudice, and discrimination: A new computer-based method for studying discriminatory behaviors. *Behavior Research Methods*, 37(1), 91-98.
- Mohamud, M. (2016). Hoe we de angsten van witte mensen serieus kunnen nemen <https://decorrespondent.nl/5643/hoe-we-de-angsten-van-witte-mensen-serieus-kunnen-nemen/532556917398-420653a7> Geraadpleegd op 15-12-2020
- Mols, F., & Jetten, J. (2016). Explaining the appeal of populist right-wing parties in times of economic prosperity. *Political Psychology*, 37(2), 275-292.
- Munger, K. (2017). Tweetment effects on the tweeted: Experimentally reducing racist harassment. *Political Behavior*, 39(3), 629-649.
- Monteith, M. J., Deneen, N. E., & Tooman, G. D. (1996). The effect of social norm activation on the expression of opinions concerning gay men and Blacks. *Basic and Applied Social Psychology*, 18(3), 267-288.
- Müller, F., van Zoonen, L., & de Roode, L. (2007). Accidental Racists: Experiences and Contradictions of Racism in local Amsterdam Soccer Fan Culture. *Soccer & Society*, 8 (2-3), 335-350
- Nazroo, J. Y. (2003). The structuring of ethnic inequalities in health: economic position, racial discrimination, and racism. *American journal of public health*, 93(2), 277-284.
- Newman, B., Merolla, J. L., Shah, S., Lemi, D. C., Collingwood, L., & Ramakrishnan, S. K. (2019). The Trump Effect: An Experimental Investigation of the Emboldening Effect of Racially Inflammatory Elite Communication. *British Journal of Political Science*, 1-22

- Noll, J. V. D., Poppe, E., & Verkuyten, M. (2010). Political tolerance and prejudice: Differential reactions toward Muslims in the Netherlands. *Basic and Applied Social Psychology*, 32(1), 46-56.
- NTA Advies (2018) De nieuwe generatie extreemrechts en haar online schaduw Te downloaden via <https://ntadvies.nl/publicaties/> (geraadpleegd op 31 januari 2020).
- Ogan, C., Willnat, L., Pennington, R., & Bashir, M. (2014). The rise of anti-Muslim prejudice: Media and Islamophobia in Europe and the United States. *International Communication Gazette*, 76(1), 27-46.
- Onraet, E., Van Hiel, A., Dhont, K., Hodson, G., Schittekatte, M., & De Pauw, S. (2015). The association of cognitive ability with right-wing ideological attitudes and prejudice: A meta-analytic review. *European Journal of Personality*, 29(6), 599-621.
- Onraet, E., Van Hiel, A., Valcke, B., & Assche, J. V. (2019). Reactions towards Asylum Seekers in the Netherlands: Associations with Right-wing Ideological Attitudes, Threat and Perceptions of Asylum Seekers as Legitimate and Economic. *Journal of Refugee Studies*.
- Omlo, J. (2020) In dialoog over sociale spanningen in Duindorp. Bureau Omlo
- Omlo, J. & Butter, E. (2020) Utrecht is ook mijn stad. Cijfers en verhalen over discriminatie en stigmatisering van moslims in Utrecht. Een verkennende studie. Utrecht: Bureau Omlo & Amsterdam: Ewoud Butter
- Oyamot Jr, C. M., Fisher, E. L., Deason, G., & Borgida, E. (2012). Attitudes toward immigrants: The interactive role of the authoritarian predisposition, social norms, and humanitarian values. *Journal of experimental social psychology*, 48(1), 97-105.
- Oyamot Jr, C. M., Jackson, M. S., Fisher, E. L., Deason, G., & Borgida, E. (2017). Social norms and egalitarian values mitigate authoritarian intolerance toward sexual minorities. *Political Psychology*, 38(5), 777-794.
- Palsma, R. R. (2014). Racist violence: A comparison of Germany and the Netherlands (Bachelor's thesis, University of Twente).
- Paluck, E. L. (2009). Reducing intergroup prejudice and conflict using the media: a field experiment in Rwanda. *Journal of personality and social psychology*, 96(3), 574.
- Paluck, E. L., & Green, D. P. (2009). Prejudice reduction: What works? A review and assessment of research and practice. *Annual review of psychology*, 60, 339-367.
- Pascoe, E. A., & Smart Richman, L. (2009). Perceived discrimination and health: a meta-analytic review. *Psychological bulletin*, 135(4), 531.
- Pachter, L. M., & Coll, C. G. (2009). Racism and child health: a review of the literature and future directions. *Journal of developmental and behavioral pediatrics: JDBP*, 30(3), 255.
- Perry, R., Sibley, C. G., & Duckitt, J. (2013). Dangerous and competitive worldviews: A meta-analysis of their associations with social dominance orientation and right-wing authoritarianism. *Journal of Research in Personality*, 47(1), 116-127.
- Pettigrew, T. F. (2017). Social psychological perspectives on Trump supporters. *Journal of Social and Political Psychology*, 5(1), 107-116.
- Pettigrew, T. F., Jackson, J. S., Brika, J. B., Lemaine, G., Meertens, R. W., Wagner, U., & Zick, A. (1997). Outgroup prejudice in western Europe. *European review of social psychology*, 8(1), 241-273.
- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of personality and social psychology*, 90(5), 751.
- Pettigrew, T.F. & Tropp, L.R. (2008). How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. *European Journal of Social Psychology*, 38, 922-934.
- Pettigrew, T.F. & Tropp, L.R. (2011). *When Groups Meet: The Dynamics of Intergroup Contact*. New York, NY: Psychology Press.
- Pratto, F., Tatar, D. G., & Conway-Lanz, S. (1999). Who gets what and why: Determinants of social allocations. *Political Psychology*, 20(1), 127-150.
- Rettberg, K. (2020). Socioeconomic Declinism and Right-Wing Populist Support. *Res Publica-Journal of Undergraduate Research*, 25(1), 17.
- Omlo, J. (2014) Copingstrategieën bij ervaringen van discriminatie. literatuurstudie. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken

- Oyamot Jr, C. M., Jackson, M. S., Fisher, E. L., Deason, G., & Borgida, E. (2017). Social norms and egalitarian values mitigate authoritarian intolerance toward sexual minorities. *Political Psychology, 38*(5), 777-794.
- Quispel, C. (2014). *Anti-Joodse beeldvorming en Jodenhaat: de geschiedenis van het antisemitisme in West-Europa (Vol. 5)*. Uitgeverij Verloren.
- Ramos, M., Thijssen, L., & Coenders, M. (2019). Labour market discrimination against Moroccan minorities in the Netherlands and Spain: a cross-national and cross-regional comparison. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 1*-24.
- Reynolds, K. J., Turner, J. C., Haslam, S. A., & Ryan, M. K. (2001). The role of personality and group factors in explaining prejudice. *Journal of Experimental Social Psychology, 37*(5), 427-434.
- Rieger, D., Frischlich, L., & Bente, G. (2017). Propaganda in an insecure, unstructured world: How psychological uncertainty and authoritarian attitudes shape the evaluation of right-wing extremist internet propaganda. *Journal of Deradicalization, 10*(10), 203-229.
- Roets, A., Au, E. W., & Van Hiel, A. (2015). Can authoritarianism lead to greater liking of out-groups? The intriguing case of Singapore. *Psychological science, 26*(12), 1972-1974.
- Savelkoul, M., Scheepers, P., Tolsma J. & Hagendoorn, L. (2011). Anti-muslim attitudes in The Netherlands: tests of contradictory hypotheses derived from Ethnic Competition Theory and Intergroup Contact Theory. *European Sociological Review, 27* (6), 741-758.
- Schaffner, B. (2018). Follow the racist? The consequences of Trump's expressions of prejudice for mass rhetoric. https://www.semanticscholar.org/paper/Follow-the-Racist-The-Consequences-of-Trump-%E2%80%99-s-of-Schaffner/3ff29822155973661029da17a4c0610088e15340?p2df_Ger-aadpleegd-op-15-12-2020
- Schlueter, E., & Scheepers, P. (2010). The relationship between outgroup size and anti-outgroup attitudes: A theoretical synthesis and empirical test of group threat-and intergroup contact theory. *Social Science Research, 39*(2), 285-295.
- Shepherd, L., Fasoli, F., Pereira, A., & Branscombe, N. R. (2018). The role of threat, emotions, and prejudice in promoting collective action against immigrant groups. *European Journal of Social Psychology, 48*(4), 447-459.
- Shook, N. J., Hopkins, P. D., & Koech, J. M. (2016). The effect of intergroup contact on secondary group attitudes and social dominance orientation. *Group Processes & Intergroup Relations, 19*(3), 328-342.
- Sechrist, G. B., & Milford, L. R. (2007). The influence of social consensus information on inter-group helping behavior. *Basic and Applied Social Psychology, 29*(4), 365-374.
- Sibley, C. G., & Duckitt, J. (2008). Personality and prejudice: A meta-analysis and theoretical review. *Personality and Social Psychology Review, 12*(3), 248-279.
- Sidanius, J., Levin, S., Liu, J., & Pratto, F. (2000). Social dominance orientation, anti-egalitarianism and the political psychology of gender: An extension and cross-cultural replication. *European journal of social psychology, 30*(1), 41-67.
- Smeeke, A., & L. Mulder (2016). *Verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving onder autochtone Nederlanders*. WRR Working paper 22. Den Haag: WRR.
- Son Hing, L. S., Chung-Yan, G. A., Hamilton, L. K., & Zanna, M. P. (2008). A two-dimensional model that employs explicit and implicit attitudes to characterize prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology, 94*(6), 971.
- Soral, W., Bilewicz, M., & Winiewski, M. (2018). Exposure to hate speech increases prejudice through desensitization. *Aggressive behavior, 44*(2), 136-146.
- Stangor, C., Sechrist, G. B., & Jost, J. T. (2001). Changing racial beliefs by providing consensus information. *Personality and Social Psychology Bulletin, 27*(4), 486-496.
- Stark, T.H. (2019). Indirect contact in social networks: Challenging common interpretations of the extended contact hypothesis. *Group Processes & Intergroup Relations, 13*68430219846337.
- Stephan, W. G., Diaz-Loving, R., & Duran, A. (2000). Integrated threat theory and intercultural attitudes Mexico and the United States. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 31*(2), 240-249.
- Stephan, W. G. & Stephan, C. W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. In Oskamp, S. (Ed.) *Reducing Prejudice and Discrimination* (pp. 23-45). Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.

Sterkenburg, N. (2020) Hoe extreemrechts gewoon wordt. Amsterdam: Vrij Nederland <https://www.vn.nl/hoer-het-extreemrechtse-geluid-gewoon-werd/> Geraadpleegd op 15-12-2020

Stichting voorbeeld en de Rode Hoed (2009) Multicultureel onbehagen onder Amsterdammers

Een kwalitatief onderzoek naar onbehagen over de multiculturele samenleving <https://ewoudbutter.files.wordpress.com/2007/10/multicultureel-onbehagen-onderzoeksrapport.pdf> Geraadpleegd op 15-12-2020

Strabac, Z., & Listhaug, O. (2008). Anti-Muslim prejudice in Europe: A multilevel analysis of survey data from 30 countries. *Social Science Research*, 37(1), 268-286.

Tankard, M. E., & Paluck, E. L. (2016). Norm perception as a vehicle for social change. *Social Issues and Policy Review*, 10(1), 181-211.

Taouanza, I. & Felten, H. (2018) Online discriminatie aanpakken: wat werkt? Een eerste verkennend onderzoek. Utrecht: Movisie

Taouanza, I., Felten, H., Keuzenkamp, S. (2016) Werkt het aangaan van een dialoog? Utrecht: Kennisplatform Integratie en Samenleving.

Techakesari, P., Barlow, F. K., Hornsey, M. J., Sung, B., Thai, M., & Chak, J. L. (2015). An investigation of positive and negative contact as predictors of intergroup attitudes in the United States, Hong Kong, and Thailand. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 46(3), 454-468.

Tankard, M. E., & Paluck, E. L. (2016). Norm perception as a vehicle for social change. *Social Issues and Policy Review*, 10(1), 181-211.

Tierlof, B., Drost, L. van Kaapel, M., Wagenaar, W. (2018) Zevende rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland Incidenten, aangiftes, verdachten en afhandeling in 2017. Amsterdam: Anne Frank stichting

Thijssen, L., Lancee, B., Veit, S., & Yemane, R. (2019). Discrimination against Turkish minorities in Germany and the Netherlands: field experimental evidence on the effect of diagnostic information on labour market outcomes. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 1-18.

Thomsen, L., Green, E. G., Ho, A. K., Levin, S., van Laar, C., Sinclair, S., & Sidanius, J. (2010). Wolves in sheep's clothing: SDO asymmetrically predicts perceived ethnic victimization among White and Latino students across three years. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36(2), 225-238.

Thomsen, L., Green, E. G., & Sidanius, J. (2008). We will hunt them down: How social dominance orientation and right-wing authoritarianism fuel ethnic persecution of immigrants in fundamentally different ways. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44(6), 1455-1464.

Thomsen, J. P. F., & Rafiqi, A. (2019). Intergroup contact and its right-wing ideological constraint. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45(15), 2739-2757.

Turner, R. N., & Crisp, R. J. (2010). Imagining intergroup contact reduces implicit prejudice. *British Journal of Social Psychology*, 49(1), 129-142.

Turner, R. N., Crisp, R. J., & Lambert, E. (2007). Imagining intergroup contact can improve inter-group attitudes. *Group Processes & Intergroup Relations*, 10(4), 427-441.

Turner, R. N., Hewstone, M., Voci, A., Paolini, S., & Christ, O. (2007). Reducing prejudice via direct and extended cross-group friendship. *European review of social psychology*, 18(1), 212-255.

Van Assche, J., Asbrock, F., Dhont, K., & Roets, A. (2018). The diversity challenge for high and low authoritarians: Multilevel and longitudinal effects through intergroup contact and threat. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 44(8), 1163-1179

Van Bavel, J. J., & Cunningham, W. A. (2009). Self-categorization with a novel mixed-race group moderates automatic social and racial biases. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35(3), 321-335.

Van De Beek, M. H., Van Der Krieken, L., Schoevers, R. A., & Veling, W. (2017). Social exclusion and psychopathology in an online cohort of Moroccan-Dutch migrants: Results of the MEDINA-study. *PloS one*, 12(7), e0179827.

Van der Valk, I. (2015). Monitor Moslimdiscriminatie. Amsterdam: UVA/IMES.

Valk, I. van der (2017). Monitor moslimdiscriminatie: Online beeldvorming over moslims en islam. Amsterdam: UVA/IMES.

- Van Hiel, A. (2016) Iedereen racist. De multiculturele droom ontleed. Tiel: Lannoo Campus.
- Velasco González, K., Verkuyten, M., Weesie, J., & Poppe, E. (2008). Prejudice towards Muslims in the Netherlands: Testing integrated threat theory. *British Journal of Social Psychology*, 47(4), 667-685
- Veldhuis, T., & Bakker, E. (2007). Causale factoren van radicalisering en hun onderlinge samenhang. *Vrede en veiligheid*, 36(4), 447-470.
- Verkuyten, M. (2006). Groepsidentificaties en intergroepsrelaties onder Turkse Nederlanders. *Mens & Maatschappij*, 81 (1), 64-84.
- Verkuyten, M. (2010). Identiteit en diversiteit: De tegenstellingen voorbij. Amsterdam: AUP
- Verloove, J., van Wonderen, R., Felten, H. (2019) Theorieën en aanpakken van polarisatie. Uitgebreide rapportage. Utrecht: Kennisplatform Integratie en Samenleving
- Vezzali, L., Hewstone, M., Capozza, D., Giovannini, D., & Wölfer, R. (2014). Improving intergroup relations with extended and vicarious forms of indirect contact. *European Review of Social Psychology*, 25(1), 314-389.
- Vezzali, L., Di Bernardo, G. A., Stathi, S., Visintin, E. P., & Hewstone, M. (2019). Using intercultural videos of direct contact to implement vicarious contact: A school-based intervention that improves intergroup attitudes. *Group Processes & Intergroup Relations*, 22(7), 1059-1076.
- Wagenaar, W. (2019). Factsheet Extreemrechts. Amsterdam: Anne Frank Stichting.
- Wagner, U., Christ, O., & Pettigrew, T. F. (2008). Prejudice and group-related behavior in Germany. *Journal of Social Issues*, 64(2), 403-416.
- Wekker, G. (2017). Witte onschuld: paradoxen van kolonialisme en ras. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- West, K., Husnu, S., & Lipps, G. (2015). Imagined contact works in high-prejudice contexts: Investigating imagined contact's effects on anti-gay prejudice in Cyprus and Jamaica. *Sexuality Research and Social Policy*, 12(1), 60-69.
- West, K., Hotchin, V., & Wood, C. (2017). Imagined contact can be more effective for participants with stronger initial prejudices. *Journal of Applied Social Psychology*, 47(5), 282-292.
- Wetterer, C. (2015). The influence of group socialization on authoritarianism and social dominance orientation in law enforcement culture. Ann Arbor: ProQuest LLC
- Wenzel, M., Mummendey, A., & Waldzus, S. (2008). Superordinate identities and intergroup conflict: The ingroup projection model. *European review of social psychology*, 18(1), 331-372.
- Williams, D. R., & Mohammed, S. A. (2009). Discrimination and racial disparities in health: evidence and needed research. *Journal of Behavioral Medicine*, 32(1), 20-47.
- Williams, D. R., Neighbors, H. W., & Jackson, J. S. (2003). Racial/ethnic discrimination and health: Findings from community studies. *American journal of public health*, 93(2), 200-208.
- Williams, A., Oliver, C., Aumer, K., & Meyers, C. (2016). Racial microaggressions and perceptions of Internet memes. *Computers in Human Behavior*, 63, 424-432.
- Wittenbrink, B., & Henly, J. R. (1996). Creating social reality: Informational social influence and the content of stereotypic beliefs. *Personality and social psychology bulletin*, 22(6), 598-610.
- Wirtz, C., van der Pligt, J., & Doosje, B. (2016). Negative attitudes toward Muslims in The Netherlands: The role of symbolic threat, stereotypes, and moral emotions. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 22(1), 75.
- Wonderen, R. van & Wagenaar, W. (2015), Antisemitisme onder jongeren in Nederland. Oorzaken en triggerfactoren. Utrecht: Verwey Jonker Instituut en Anne Frank Stichting (b)
- Wonderen, R. van & Van Kapel, M. (2017) Oorzaken en triggerfactoren voor moslimdiscriminatie. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Wonderen, R. van & Kapel, M. van (2018). Bezorgdheid en Veerkracht. Nederlanders over etnisch-culturele diversiteit in de samenleving. Utrecht: KIS
- Wonderen, R. van & Van den Berg, G. (2019), Jongeren en polarisatie. Verkenning naar polarisatie waarbij jongeren zijn betrokken en gehanteerde werkwijzen om hier mee om te gaan. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut en Nederland Jeugdinstituut.

Wright, S. C., Aron, A., McLaughlin-Volpe, T., & Ropp, S. A. (1997). The extended contact effect: Knowledge of cross-group friendships and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73(1), 73.

Zeigler-Hill, V., Martinez, J. L., Vrabel, J. K., Ezenwa, M. O., Oraetue, H., Nweze, T., ... & Kenny, B. (2020). The darker angels of our nature: Do social worldviews mediate the associations that dark personality features have with ideological attitudes?. *Personality and Individual Differences*, 160, 109920.

Zhou, S., Page-Gould, E., Aron, A., Moyer, A., & Hewstone, M. (2019). The extended contact hypothesis: A meta-analysis on 20 years of research. *Personality and Social Psychology Review*, 23(2), 132-160.

Zick, A., Pettigrew, T. F., & Wagner, U. (2008). Ethnic prejudice and discrimination in Europe. *Journal of Social Issues*, 64(2), 233-251.

Ziegert, J. C., & Hanges, P. J. (2005). Employment discrimination: the role of implicit attitudes, motivation, and a climate for racial bias. *Journal of Applied Psychology*, 90(3), 553.

Zitek, E. M., & Hebl, M. R. (2007). The role of social norm clarity in the influenced expression of prejudice over time. *Journal of Experimental Social Psychology*, 43(6), 867-876.

Internetbronnen:

FRA https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/networks/european_migration_network/glossary_search/racism_en
Geraadpleegd op 6 november 2020.

Kennisplatform
Integratie &
Samenleving

Colofon

Financier:
Auteurs:

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Hanneke Felten
Ron van Wonderen
Mellouki Cadat-Lampe
Jasper van de Kamp

Ontwerp:
Uitgave:

Design Effects
Kennisplatform Integratie & Samenleving
P/a Kromme Nieuwegracht 6
3512 HG Utrecht
T (030) 230 3260

De publicatie kan gedownload worden via de website van het Kennisplatform Integratie & Samenleving: <http://www.kis.nl>.

© Kennisplatform Integratie & Samenleving, Utrecht 2019.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

KENNISPLATFORM INTEGRATIE & SAMENLEVING

Kennisplatform Integratie & Samenleving doet onderzoek, adviseert en biedt praktische tips en instrumenten over vraagstukken rond integratie, migratie en diversiteit. Daarnaast staat het platform open voor vragen, signalen en meningen en formuleert daar naar beste vermogen een antwoord op.

Deze kennisuitwisseling is bedoeld om een fundamentele bijdrage te leveren aan een pluriforme en stabiele samenleving. Blijf op de hoogte van alle projecten, vragen en antwoorden en andere kennisuitwisseling via www.kis.nl, de [nieuwsbrief](#), [Twitter](#) en [LinkedIn](#).

